

І. Б. Тесленко, Л. В. Мироненко

КЕРАМІКА І КЕРАМІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО БІЛГОРОДУ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ¹

У статті репрезентована 120-літня історія вивчення кераміки і керамічного виробництва середньовічного Білгороду (м. Білгород-Дністровський, Одеська обл., Україна). Аналізуються методи археологічних досліджень, фіксації і наукової обробки керамічних матеріалів та розвиток їх у часі. Підсумовуються досягнення та недоліки у вивченні керамічних комплексів та окреслюються перспективи подальших вишукувань з огляду на сучасні здобутки у керамологічних студіях.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, середньовічний Білгород, XIII—XV ст., кераміка і керамічне виробництво, історія вивчення.

Білгород-Тірське городище з залишками фортеці 1410—1790-х рр., що у м. Білгород-Дністровський Одеської обл., знаходиться в полі уваги дослідників різних напрямків (істориків, епіграфістів, археологів, нумізматів та ін.) вже понад 120 років (див., напр.: Клейман 1979; Красножон 2012; Шлапак 2021). Археологічне вивчення цієї багаточислової пам'ятки розпочалося у 1900 р. ²

1. Роботу виконано за підтримки МОН України у межах україно-французької програми співробітництва «Дніпро» 2021—2022 рр., проєкт «Обіг речей, традицій та технологій у Причорномор'ї в середньовічні часи, керамологічний підхід».
2. У публікаціях Е. Р. Штерна, першого археолога-дослідника пам'ятки, зустрічається дві дати початку робіт — 1899 і 1900 рр. Однак, перша з них фігурує лише в невеликому звіті за результатами екскурсії членів Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей до Аккермана 1903 р. (Штерн 1906, с. 87) і, ймовірно, є друкарською помилкою, оскільки більш ніде не згадується: ні у публікації результатів розкопок 1900 р., які дослідник називає першими (Штерн 1901), ні у останньому звіті за 1912 р., де також йдеться про осінь 1900 р., як початок «пробних розкопок» (Штерн 2013, с. 92).

і з незначними перервами триває досі (огляд див., напр.: Красножон 2012; Біляєва, Фіалко 2015; Тесленко та ін. 2019). Розкопки вели і всередині фортечних мурів, і зовні. Найбільша за площею ділянка — понад 4000 м² — досліджена з північного сходу від фортеці на так званому Центральному розкопі — далі ЦР (див., напр.: Богуславський, Янов 2014; Богуславський, Дергачёва 2017, с. 91). Проте, слід наголосити, що точні розміри розкопаної площі пам'ятки досі лишаються невизначеними, так само як і відсутній введений до наукового обігу детальний топографічний план усіх досліджених ділянок.

У стратиграфічній схемі пам'ятки виділено три головних культурних пласти. Один з них фіксують між залишками античної Тіри і османського Аккерману. Як вважається, цей пласт накопичився протягом двох історичних періодів існування міста: «золотоординського» — кінець XIII — 70-ті рр. XIV ст. та «молдавського» — остання чверть XIV ст. — 1484 р. ³ Саме його асоціюють з урбаністичним центром, відомим з письмових і картографічних джерел під назвами Акджа-Кермен, Аспрокастрон, Маурокастро, Монкастро, Мокастро, Білгород та ін. ⁴ (детальніше див., напр.: Клейман 1979; Кравченко 1986; Богуславський 2008; 2013; Руссев 2015, с. 22—25). Археологічно обидва означених періоди репрезентовані нерівномірно. У низці публікацій та монографії, присвячених результатам розкопок середньовічного міста, А. А. Кравченко атрибує переважну більшість

3. Стратифіковані рештки «домонгольського» часу ще й досі не зафіксовані, але наявність перевідкладених артефактів IX—XIII ст. залишає надію на їх виявлення у майбутньому (див., напр.: Богуславський 2008; Рябцева, Савельєв 2014).
4. Після османського завоювання — Аккерман, у румунській транскрипції — Chetatea Alba.

культурних залишків саме як золотоординські, датуючи їх відповідно кінцем XIII — 70-ми рр. XIV ст. (Кравченко 1986; Богуславський 2008; 2013, с. 777—787). Водночас, як вже наголошувалося в одній з наших попередніх статей, такі їх датування разом з визначенням культурної належності, викликають обґрунтовані сумніви (Тесленко, Мироненко 2022). Тому нагальним зараз є критичний перегляд матеріалів розкопок пам'ятки з огляду на сучасні здобутки археології в Причорноморському та Середземноморському регіонах. Така робота вже розпочата нами на матеріалах колекцій з Наукових фондів ІА НАН України (Тесленко, Мироненко 2022). Однак, цю проблему доцільно аналізувати з огляду на її розвиток у часі. Тому серед головних завдань поточного дослідження постане детальний аналіз історії вивчення наймасовішого речового матеріалу середньовічного городища — керамічних знахідок, разом з питаннями щодо їх хронології та історико-культурної інтерпретації. Беручи до уваги специфіку методики археологічних розкопок та фіксації керамічних матеріалів, а також підходи до їх наукової обробки, на сьогодні можна окреслити чотири головні етапи цього дослідницького процесу.

I етап, 1900—1912 рр. Цей період відзначений початком наукових археологічних вишукувань на пам'ятці. Зусилля першого її дослідника Е. Р. Штерна були спрямовані переважно на пошуки залишків античної Тіри, тож середньовічні та ранньомодерні культурні нашарування згадувалися лише у контексті загальної характеристики стратиграфії. За три роки робіт на пам'ятці (1900, 1903 і 1912) було закладено 14 шурфів, траншей та розкопів. Стратифіковані середньовічні об'єкти (XIV і XV ст.) були зафіксовані принаймні у трьох з них: у траншеях 1 і 7, 1900 р., закладених на території «Военного» двору (Штерн 1901, с. 43, план на с. 33), і в розкопі 3, 1912 р., зовні під стінами цитаделі біля південно-західної вежі (Штерн 1913, с. 99). У траншеях 1 і 7 було частково досліджено залишки будівлі (одна кладка з каменю) та продукти руйнування кахляної печі, можливо, пов'язаної з цією спорудою. Принаймні, серед керамічних знахідок із шару біля стіни значаться «цілий горщик із простої глини, внизу круглий, а зверху чотирикутний, наповнений вугіллям, золою, кістками від стерляді та різними черепашками; частина зеленої кахлі з рельєфним зображенням птаха» і велика маса «як глазурованих черепків, так і черепків від посуду такої ж незвичайної форми, яку має вищезгаданий цільний горщик» (Штерн 1901, с. 42—43). Ці вироби за вказаними морфологічними ознаками найімовірніше можуть бути атрибутовані як горщиківі кахлі відкритого типу, що набули поширення в центрально- та східноєвропейських землях наприкінці XIV — XV ст. (Смирнов 1956, с. 77—80; Виноградская 1998, с. 266; Кушнеревич 2003, с. 141). Тобто, вірогідно, у конструкції печі використовувалися обидва типи кахлів — прості горщиківі відкритого типу

і полив'яні коробчасті з лицьовою пластиною, прикрашеною рельєфним декором.

У розкопі 3, 1912 р., під «сірим шаром турецького періоду» зафіксовано «шар світлої глини з прошарками», у якому на глибині близько одного сажня від поверхні землі (десь 2,1 м) відкриті залишки кладки будівлі, пов'язаної з «молдавським періодом». У нижній частині шару, що лежить над нею, поміж іншого, знайдені османські монети Баязеда II (1481 р.) і Махмуда II (?) і «досить багато шматків кахлів з зеленою глазур'ю», на одному з яких є «рельєфне зображення жіночої голови з променями». «Глибше йдуть: гудзик із зображенням Михайла Архістратига (на коні, з крилами), монета господаря Молдавії Петра (1375—1391) та черепки тонкого перського фаянсу та венеціанського скла» (Штерн 1913, с. 99). Також в шарах «дотурецького часу» зазначено «особливо багато черепків візантійського посуду» (Штерн 1913, с. 100—101).

Серед знахідок з інших розкопаних ділянок також згадуються «черепки візантійського посуду», включно з монограмами «М/Х», т. зв. «перського фаянсу», кахлів та ін., які можуть бути датовані XIV—XV ст. (Штерн 1901; 1906; 1913). Але вони здебільшого перевідкладені, тож пов'язати їх з певними стратифікованими контекстами складно, так само як і скласти повне уявлення про них, оскільки відповідні ілюстрації відсутні. Усі середньовічні матеріали були сумарно співвіднесені з «молдавсько-генуезьким» періодом і детально не вивчалися (Штерн 1913, с. 93).

Проте, незважаючи на вкрай лаконічну характеристику середньовічних матеріалів, їх наявність на пам'ятці вперше була задокументована. Добуті колекції частково вціліли, зберігаються в Одеському археологічному музеї НАН України та залучалися до публікацій (Кравченко, Столярик 1983, с. 180).

II етап, 1918—1940 рр. Після приєднання Бессарабії до Королівства Румунія дослідження пам'ятки продовжили румунські археологи — П. Нікореску та Гр. Авакян (детальніше див.: Красножон 2012). П. Нікореску очолив дослідження античної Тіри (1919, 1927—1930-ті рр.). Середньовічні об'єкти залишилися здебільшого поза його увагою і згадуються лише зрідка. Так, в одній зі звітних публікацій дослідник вказує на знахідку в одній з траншей, закладених за межами фортеці на схід від центральних воріт, залишків середньовічної печі, що містила близько 40 «*теракотових кульок, порожніх усередині*»¹ (Nicorescu 1933, р. 559). Про зовнішній вигляд та призначення цих виробів тепер можна тільки здогадуватися. Дослідник посилається на детальніший опис подібних предметів у Гр. Авакяна (Avakian 1931)². У цій роботі Гр. Авакян дійсно опублікував колекцію

1. Boulets de terre cuite, vides à l'intérieur.

2. Elles ont été décrites par mon assistant, M. Gr. Avakian, dans le Bulletin de la Commission des Monuments Historiques, Section de Bessarabie, vol. III, 1931.

«глиняних гранат» з шару 13, вежі А, що мали вигляд невеликих вузькогорлих глеків з плоским дном і сферичним корпусом (Avakian 1931, fig. 13; 16; 62; 63). Водночас, залишається незрозумілим наскільки точно вони відповідають виробам, знайденим П. Нікореску. На думку А. А. Кравченко ці «кульки» могли бути сфероконусами, які часто трапляються при розкопках пам'ятки (Кравченко 1986, с. 7). Але довести чи спростувати цю версію неможливо. Окрім того, у розкопі на території першого двору П. Нікореску дослідив залишки кам'яних споруд, датованих середньовічним часом, та яму, в якій серед іншого було виявлено фаянсову розписну таріль ізнікського виробництва XVI ст. (Nicorescu 1931a, pl. 24; 1933, p. 562, fig. 10)¹. Деталізація хронології будівельних решток та характеристика сугутнього матеріалу не наводиться.

У 1929 р. Гр. Авакян вперше проводить спеціальне дослідження середньовічного об'єкту — цитаделі. Ним було вивчено заповнення трьох веж, а також закладено три поєднані між собою траншеї a—b—g—d вздовж зовнішньої сторони східної куртини та південно-східної вежі (Avakian 1931). Слід наголосити, що ці роботи проводилися на досить високому на той час методичному рівні. Окрім ретельної фіксації архітектурних об'єктів, характеристика ранньомодерних і середньовічних культурних шарів вперше супроводжувалася графічними зображеннями стратиграфічних перетинів, а також системним описанням і фотофіксацією добытих матеріалів. До того ж результати розкопок незабаром було опубліковано у ґрунтовній статті дослідника (Avakian 1931). З публікації відомо, що вежі заповнювали лише культурні залишки, пов'язані з експлуатацією споруд за Османів. Нижче їх фундаментів виявлено нашарування та руїни капітальної будівлі античного часу. Однак, у траншеях із зовнішнього боку цитаделі, між культурними горизонтами османського та античного періодів, зафіксовано щонайменше 2 (3?) шари (№ 4, 5 і можливо, верхня частина шару 6) з матеріалами XIV—XV ст. (Avakian 1931, p. 65—73, fig. 19—21). З них походять три молдавські монети Олександра Доброго (1400—1433)². З різних рівнів шару 4 впушено два поховання, ймовірно, пов'язані з храмом у цитаделі. Шар № 5 містив численні сліди горіння та фрагменти обвуглених дерев'яних конструкцій. А. Красножон вважає, що він міг утворитися унаслідок пожежі, що виникла при облозі фортеці турками у 1420 р. (Красножон 2012, с. 69), але якихось археологічних доказів не наводить. Хронологічна позиція шарів 6 і 7 залишилася

нез'ясованою через відсутність детального опису матеріалу з них, а також стратиграфічного розрізу, який демонстрував би співвідношення цих відкладень з архітектурними елементами цитаделі.

Характеризуючи середньовічні і ранньомодерні речові матеріали з розкопок, Гр. Авакян розподіляє їх на групи за матеріалом (залізо, камінь, скло, кераміка) та функціональним призначенням, вказуючи на місце знахідки (з веж чи траншей зовні цитаделі). Серед кераміки окремо виділені турецькі люльки, світильники, носики кумганів. Декілька уламків кахлів та полив'яний посуд об'єднано в категорію «Фрагменти східної кераміки»³ (Avakian 1931, p. 97—104; fig. 117—123). Знахідки по шарах не розподілені, тому не можуть бути залучені для уточнення датування археологічних контекстів. Характеристика матеріалів також не надто детальна, але додані світліни наочно демонструють склад керамічного комплексу, та не втратили своєї інформативної цінності дотепер. Так очевидно, що серед керамічних матеріалів із траншей зовні мурів цитаделі значну частину становить червоноглиняний полив'яний посуд з орнаментом сграфіто (Avakian 1931, p. 98—100; fig. 117—123). У його складі абсолютно переважають поліхромні вироби т. зв. «кафінського кола», що набули поширення не раніше останньої третини XIV—XV ст.⁴ Також помітний візантійський керамічний імпорт з монограмами «К» та «П», геометричними, рослинними та орнітоморфними мотивами (Avakian 1931, fig. 119; 120; 122; 123), хронологічна позиція якого визначається другою половиною XIV — початком — першою половиною XV ст. (Teslenko, Waksman, Ginkut 2022; Teslenko, Waksman forthcoming). XIV ст. можуть бути датовані лише окремі дрібні уламки з підглазурним розписом білим ангобом, монохромним і поліхромним сграфіто, виконаним у манері, характерній для середини — другої третини XIV ст.⁵ (Avakian 1931, fig. 117; 118; 121; 123), а також фрагменти золотоординської кашинової чашки⁶ (Avakian 1931, fig. 132). Слід також звернути увагу на відсутність на світлинах виробів так званої «Милетської» групи (Miletus Ware). З одного боку, це може бути обумовлене випадковістю вибірки, з іншого — свідчити про накопичення основного обсягу вивчених середньовічних шарів до середини XV ст. Цікавою є знахідка біля східного краю стіни 19 (тобто, ймовірно, у нижній частині середньовічних шарів) тарелі і тарілки з розписом кобальтом і люстром під олов'яною глазур'ю (Avakian 1931, fig. 120). Обидві посудини мають близькі аналогії серед продукції валенсійських майстерень

1. Нині ця посудина зберігається в Одеському археологічному музеї. Вона була опублікована в 1982 р. (Столярик 1982, с. 173—182, рис. 3: 1).
2. Одна срібна та одна мідна монети знайдені у нижній частині шару 4, одна мідна — в шарі 5 (Avakian 1931, p. 70). Фото монет у публікації відсутні. На думку А. В. Красножона вони могли бути втрачені (Красножон 2012, с. 68—69).

3. Fragmente de ceramică orientală.

4. Детальніше див.: (Тесленко 2021, с. 77—90).

5. Детальніше див.: (Тесленко 2018а).

6. Огляд літератури щодо датування, походження та розповсюдження кашинового посуду див.: (Тесленко 2021, с. 109—110).

однієї з притаманних їй декоративних серій «з центральним медальйоном і трілисником», що датовано у межах першої половини XV ст. (див., напр.: Berti, Tongiorgi 1986, p. 325, 328; Carru 1995, p. 58—59, 69, 70; Gonzáles Ballesteros 2015, p. 524, fig. 17). Іспанська кераміка з олов'яною глазур'ю набуває поширення у Середземномор'ї та Причорномор'ї завдяки комерційній активності італійців, насамперед, генуезців. Вироби цієї серії відомі на території Іспанії серед продукції майстерень Патерни, в Італії, на південному сході Франції, Греції, Єгипті та в Криму (Тесленко 2021, с. 104).

Керамічні колекції з розкопок Гр. Авакяна потрапили до музейних установ Румунії (Бухарест, Яси) та згодом були репрезентовані більш детально¹. Декілька уламків полив'яних посудин візантійського кола з монограмами, антропоморфним, зооморфним та флористично-геометричним декором наводить Б. Слетиняну у статті, присвяченій вивченню відносин Візантії з Подунав'ям у період Палеологів (Slătineanu 1937, p. 331—336, fig. 7—14)². Важливими є спостереження дослідника про масове надходження візантійського імпорту до Білгороду впродовж молдавського періоду. Н. Константінеску публікує матеріали з Національного музею старожитностей Румунії у м. Бухарест, супроводжуючи їх малюнками та кольоровими світлинами (Constantinescu 1959, fig. 1—4; pl. I—IV). Однак науковець співвідносить практично усю червоноглиняну полив'яну кераміку з гравійованим декором з візантійською традицією без поділу за центрами виробництва. Унаслідок цього, в одну групу виявилися об'єднаними не лише власне візантійські посудини, але й вироби, що за своїми морфологічними і декоративними ознаками близькі до продукції інших, наприклад, кримських центрів (Constantinescu 1959, fig. 2: 1—3; 4; pl. II, III)³. Однак, попри деякі неточності у датуванні та інтерпретації, Б. Слетиняну і Н. Константінеску уперше акцентують увагу на важливості керамічних матеріалів Білгороду, як окремого об'єкту наукового аналізу та наголошують на тісних торгівельних зв'язках Північно-Західного Причорномор'я з Візантійськими землями, зокрема у молдавський період. Окрім того, якісні креслення та кольорові світлини

предметів у публікаціях дозволяють повноцінно використовувати ці матеріали й зараз.

Результати робіт ще одного дослідника міста 1930—1940-х рр. — директора Білгород-Дністровського краєзнавчого музею В. А. Шахназарова, здебільшого були втрачені. За інформацією з різних джерел він працював тут у 1932, 1936, 1939 (?)⁴ та 1940 рр. (Карашевич 2010, с. 129). Уцілів лише один короткий звіт про розкопки, проведені на гласисі фортеці восени 1940 р., уже після «повернення» Бессарабії до СРСР⁵, опублікований І. Б. Клейманом у 1984 р. (Клейман 1984). У ньому В. А. Шахназаров згадує посуд «візантійського типу», що містив також денця з монограмами «К» і «М/Н» (Клейман 1984, с. 72). Більш детальна характеристика предметів відсутня.

Отже, для другого періоду особливо значущими є роботи Гр. Авакяна, які стали першими масштабними дослідженнями середньовічного Білгороду та супроводжувалися докладною публікацією їх підсумків включно з отриманими матеріалами. І хоча основна мета цих розкопок — уточнення датування цитаделі, так і не була досягнута, його праця, яка є вельми інформативною, займає гідне місце в історії археологічного вивчення міста та його керамічних комплексів. Більш того, добути ним керамічні матеріали уперше стали об'єктом спеціальних вишукувань, які продемонстрували неабияку наукову значущість цієї категорії знахідок для вивчення матеріальної культури та торгівельних відносин Білгороду.

III етап, 1945—1980-ті рр. Після закінчення Другої світової війни дослідження пам'ятки поновилося уже радянськими археологами. Під проводом Л. Д. Дмитрова, А. І. Фурманської, М. Г. Рабіновича, І. Б. Клеймана, А. А. Кравченко, С. Д. Крижицького, Г. Г. Мезенцевої було розкопано значні площі середньовічних кварталів включно з виробничими керамічними комплексами, що містили гончарні горни. Роботи велися всередині і з північного сходу від фортеці, на так званому Центральному розкопі, далі — ЦР⁶ (схему див.: Карышковский, Клейман 1985, рис. 5).

1. Частково керамічні матеріали з розкопок 1920-х — 1930-х рр. зберігаються в Білгород-Дністровському краєзнавчому та Одеському археологічному музеях, але вони здебільшого депаспортизовані, що унеможливило визначення року, місця та обставин їх знахідки (Кравченко 1986, с. 60).
2. Частина цих виробів походить з розкопок Гр. Авакяна, частина — з депаспортизованої колекції Білгород-Дністровського музею.
3. Такий погляд на атрибуцію червоноглиняної полив'яної кераміки з гравійованим орнаментом зберігався серед румунських дослідників досить тривалий час (Spinei 1994, fig. 4; 5; Căndeia 2016, p. 263—264, fig. 10; 12—14). Зараз він, безумовно, потребує суттєвих коректив.

4. Така дата була видряпана на стінці піфосу з засипаного шурфа, повторно дослідженого однією з авторок цієї статті у районі мечеті Баязеда у 2017 р. Тобто, очевидно, що цей хронологічний маркер було закладено у засип шурфа навмисно і це, найімовірніше, було зроблено археологом, який розумів важливість таких маркерів. Припустимо, що у 1939 р. цим археологом міг бути саме В. А. Шахназаров.
5. Кінець липня — початок серпня 1940 р.
6. Ця назва присвоєна розкопу у 1969 р. після об'єднання кількох ділянок (розкоп А — роботи ІА АН УРСР 1945—1950 рр. під керівництвом Л. Д. Дмитрова; 1953, 1958—1963 рр. — А. І. Фурманської; розкоп В — Одеського археологічного музею 1963—1968 рр. під керівництвом І. Б. Клеймана; розкоп Д — Білгород-Дністровського краєзнавчого музею під керівництвом І. Г. Криволапа) та запровадження п'ятиметрової сітки квадратів у системі квадратів у 100 м, спільній для усієї пам'ятки (Крижицький, Клейман 1979, с. 22).

У межах периметру фортечних стін, окрім діагностичних шурфувань, у 1954, 1958 рр. досліджувалися невеликі ділянки біля західного муру у Військовому і Цивільному дворах (Рабинович 1968; 1972), у 1977—1982 рр. — всередині цитаделі та на місці руїн мечеті Баязеда у цивільному дворі (Мезенцева, Иваненко 1979; Мезенцева 1981; 1986).

У південно-західному кутку Цивільного двору, біля т. зв. вежі Пушкіна¹, М. Г. Рабиновичем було досліджено залишки «багатого молдавського будинку» (Рабинович 1968, с. 106; 1972). Це кам'яна споруда, стіни та стелі якої були оштукатурені та вкриті фресковим розписом. Уздовж однієї зі стін зафіксовано короб калориферного опалення, викладений із плитчастої цегли. За версією автора, будівлю було зруйновано під час будівництва куртини². У руїнах будинку знайдено монету Стефана Великого (1457—1504), срібний перстень із розеткою на щитку, аналогічному зображуваним на молдавських монетах, фрагмент золотої фольги та золоту бляшку (Рабинович 1968, с. 106; 1972). Керамічні знахідки описані вкрай лаконічно, на кшталт «кераміка переважно місцевого виробництва... у невеликій кількості є і довізна» (Рабинович 1968, с. 105), що не дозволяє отримати цілісне враження про керамічний комплекс.

Усередині цитаделі було розкопано верхній горизонт комплексу споруд (т. зв. «палац» і «арсенал»)³, що виникли тут пізніше самої цитаделі. Деякі знахідки з нього (елементи військової амуніції тощо) мають аналогії серед матеріалів османського часу з розкопок Гр. Авагяна 1929 р., тож запропоновані Г. Г. Мезенцевою датування XII—XIII ст. викликали слушні сумніви (Красножон 2012, с. 79—80). Знайдений тут керамічний матеріал детально не аналізується.

У цивільному дворі експедиції під керівництвом Г. Г. Мезенцевої за участю архітектора І. О. Иваненка вдалося дослідити частину фундаментів мечеті та християнського храму з могильником, а також кілька будівель житлового та господарського призначення на захід від церкви (Мезенцева, Иваненко 1979; Мезенцева 1980; 1986). Розкопано вісім садиб щонайменше двох хронологічних періодів. Деякі з них містили залишки пожежі, яка, ймовірно, спричинила їх загибель (Мезенцева 1986, с. 516). Запропонована Г. Г. Мезенцевою хронологія християнського храму з могильником та будівельних періодів житлово-господарських комплексів, де найраніші поховання датовані

IX—X ст., храм — XIII ст., житлові споруди — XII—XIII ст. (Мезенцева 1986, с. 516—517), заслуговує на окремий критичний аналіз, якому буде приділено увагу згодом. Наголосимо лише, що з-поміж іншого, дослідниця виділяє «господарське приміщення з великим гончарним горном», під час розчистки якого знайдено «велику кількість полив'яного посуду» (Мезенцева 1986, с. 517). В його складі згадано «мисочки» з підполив'яним геометричним орнаментом, зображенням птахів та монограм «візантійського типу XIII—XIV ст.» (Мезенцева 1986, с. 517). Однак, відповідні ілюстрації у публікації відсутні, тож перевірити доречність запропонованого авторкою визначення теплотехнічної споруди (далі — ТТС) як гончарного горну, так само як і хронологію керамічних знахідок за опублікованими матеріалами неможливо⁴. Зазначимо, що керамічні матеріали з розкопок М. Г. Рабиновича і Г. Г. Мезенцевої ще й досі не опрацьовані та не введені до наукового обігу, тож вирішення цього питання постане серед завдань на майбутнє.

Масштабніші дослідження проведено зовні фортеці. З північного сходу від її мурів розкопано близько 4000 м² середньовічної забудови⁵. З них до 3000 м² — Л. Д. Дмитров, який працював на пам'ятці протягом п'яти польових сезонів: 1945—1947 і 1949—1950 рр. (Дмитров 1949; 1952; 1955). Головними досягненнями археолога стали розкопки середньовічного міста великою площею і, відповідно, перші спостереження щодо його планування та особливостей домобудівництва. Досліджено залишки не менш ніж десятка жител з печами-тондирами, господарські ями, теплотехнічні споруди поза будинками. З-поміж середньовічних об'єктів вирізняється комплекс із житлової споруди 15, «гончарної печі» (№ 182) та господарських ям, розкопаних упродовж 1949—1950 рр.⁶ (Дмитров 1955).

Будівля 15 прямокутної у плані форми, розміри — 4,6 × 5,25 м. Південна та західна стіни вціліли майже повністю, на висоту до 2 м. Вони зведені з місцевого каменю на глині, зсередини оштукатурені і пофарбовані у буро-червоний

1. № 20 за планом 2012 А. В. Красножона (Красножон 2012, рис. 351).

2. Будівництво мурів, що сформували площу цивільного двору, відносять до четвертого будівельного періоду — після 1454 до 1474 рр. (Красножон 2012, с. 350—351), що підтверджується і нумізматичними матеріалами (Богуславский, Дергачева 2010, с. 75—78).

3. Більше про результати цих робіт див.: (Красножон 2012, с. 72—80).

4. А. В. Красножон, публікуючи матеріали зі звітів Г. Г. Мезенцевої, також уникає деталізації щодо цих об'єктів, обмежуючись лише короткою загальною інформацією про них (Красножон 2012, с. 86). А. А. Кравченко, яка спеціально досліджувала гончарство середньовічного Білгороду, цей «горн» не згадує.

5. Принаймні така площа ЦР вказана у публікаціях починаючи з 1975 р. (Крижицкий, Клейман 1979, с. 22). Незважаючи на продовження розкопок, дослідникам пам'ятки досі не вдалося визначитися з загальними розмірами ЦР, через що, здебільшого, вони оперували дифініцією типу «обширна розкопана ділянка (площа перевищує 4000 м²)» (див., напр.: Богуславский, Янов 2014, с. 346—347).

6. У 1945 р. була створена Білгород-Дністровська експедиція Інституту археології АН УРСР, у 1949 р. вона перейменована на Ізмаїльську.

колір. Зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій у вигляді вертикальних стовпів, що прилягали до стін, та дерев'яних дошок, вмонтованих уздовж верхніх рядів кладок. Долівка глиняна. Вхід розташовувався біля західного краю північної стіни. Він мав три сходинки, що вели усередину. Інтер'єр житла доповнювали ґрунтові лежанки та ніші у стінах. Опалення забезпечувалося двома заглибленими в ґрунт печами, розташованими у південній та північній частинах приміщення. Опалювальні споруди були обладнані димарями, виведеними нагору, уздовж північної та південної стін. Північна піч збереглася краще, її вінця обрамляв обід із опаленої глини, пофарбований у темно-червоний колір (Дмитров 1955, с. 111—112). Усередині приміщення, на лежанці, знайдено одноручний червоноглиняний глечик, «відкритий червоноглиняний світильник» та фрагменти залізного ножа; на підлозі виявлено «уламки візантійської кераміки XI—XV ст.», включно з фрагментом «зі схематичним зображенням птаха»¹, а також «молдавську монету» (Дмитров 1955, с. 112). Ілюстрації знахідок відсутні. Ще одна мідна молдавська монета походить з невеликої кам'яної комори (№ 169), що прилягала до будівлі 15 з південного заходу. Знахідки монет є досить вагомою підставою для визначення періоду функціонування цього будинку молдавським часом, тобто, не раніше кінця XIV — початку XV ст. З північного сходу від будівлі 15, на прилеглому майданчику, зафіксовано ТТС, атрибутовану як гончарний горн (№ 182) і комплекс господарських ям (Дмитров 1955, с. 111—113, рис. 1; Кравченко 1986, рис. 3).

Горн овальної у плані форми, орієнтований вздовж лінії південний захід північний схід, розміри — 1,16 × 1,25 м, зберігся на висоту до 0,70 м. Він двоярусний, складається з паливної та опалювальної камер, зведений з місцевого вапняку, зовні обмазаний глиною². Теплопровідно-роздільний блок підтримувався поздовжньою перегородкою (1,35 × 0,40 м). У ньому вціліло вісім продуктів уздовж стін конструкції та по центру. У заповненні горна знайдено фрагменти червоноглиняного горщика, денця «візантійської посудини», ручки амфори, оброблена кістка та половина монети, що лишилася невизначеною. Інформація щодо інших знахідок і можливої продукції горну відсутня. На площі навколо ТТС розчищено ділянку вимостки з каменю та 10 господарських ям «з середньовічним матеріалом», в одній з яких згадується кілька фрагментів «візантійської кераміки» та велика кількість попелу і вугілля (Дмитров 1955, с. 113). Згідно спостережень Л. Д. Дмитрова, горн, житло 15 та

ями розташовувалися на одному стратиграфічному рівні, що дозволило досліднику говорити про їхню синхронність. Водночас, креслення стратиграфічних перетинів, які б мали підтвердити це спостереження, відсутні. З цієї ділянки розкопок походять срібна та бронзова молдавські монети поганій збереженості, бронзові «арабські монети» (ймовірно, джучидські — І. Т.), «східна кераміка», яку дослідник поділяє на «візантійську», у тому числі з монограмами, датовані VIII—XIII ст., та турецьку XV—XVIII ст. (Дмитров 1955, с. 121). Весь комплекс споруд він пов'язує «з часами молдавської Четаті-Алби» (Дмитров 1955, с. 113), вочевидь, беручи до уваги знахідки в них молдавських монет³.

Керамічні матеріали Л. Д. Дмитров детально не характеризує, обмежуючись загальними фразами на зразок «фрагменти візантійської кераміки», «фрагменти східної кераміки у вигляді чаш з низькою круглою ніжкою зазвичай прикрашених врізним орнаментом» тощо (Дмитров 1952, с. 62). На ілюстраціях до публікацій вони також репрезентовані досить скупо (Дмитров 1952, табл. 1: 10, 11; 1955, табл. 1: 15—20). Загалом на двох таблицях відображено п'ять фрагментованих полив'яних посудин відкритої форми і три стінки неполив'яних посудин закритої форми з розкопок 1947 і 1949—1950 рр. Останні за світлинами визначити складно. Глазуровані вироби краще піддаються атрибуції. Вони репрезентують щонайменше три технологічні групи кераміки. Три уламки денець належать чашам візантійського кола з монограмами «МХ», «А» і «N» (Дмитров 1952, табл. 1: 11; 1955, табл. 1: 15—16), які за аналогіями з Причорноморського регіону датовані часом не раніше XIV ст., а то і його середини (див., напр.: Тесленко, Майко 2019). Повна форма чаші на кільцевому піддоні (Дмитров 1952, с. 62, табл. 1: 10) має морфологічні ознаки, притаманні масовому полив'яному посуду, що вироблявся у Північному Причорномор'ї протягом XIV—XV ст. (Тесленко 2018а; 2021, с. 77—90). Один уламок денця належить італійській тарелі епохи Ренесансу (Дмитров 1955, табл. 1: 17; аналогії див.: Cozza 1989). Тобто пропонуване автором розкопок датування полив'яної кераміки, яку він вважав за візантійську, VIII—XIII ст. не відповідає дійсності, принаймні для проілюстрованих зразків, і, ймовірно, обумовлене браком у дослідника належної інформації. До того ж ці знахідки розглядаються поза контекстом, тому складно співвіднести їх з розкопаними об'єктами.

Більш ніж через пів століття частину керамічних матеріалів з розкопок Л. Д. Дмитрова,

3. Загалом Л. Д. Дмитров визначав середньовічний пласт Білгороду як «слов'яно-молдавський», датовані його XII—XIV ст. Критичні зауваження щодо такої дефініції див., напр.: (Клейман 1979, с. 58—62; Кравченко 1986, с. 9—10). Детальному аналізу концепції хронологічної та культурної інтерпретації середньовічних шарів пам'ятки буде присвячено окреме дослідження.

1. Можливо, саме цей фрагмент із фондової колекції НА ІА НАН України опублікувала І. В. Карашевич у 2010 р. (Карашевич, 2010, рис. 2: 16), контекст знахідки у статті не вказано.

2. Горн, можливо, наземний. Детальна інформація щодо цього у публікації не наведена.

що зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України, опублікувала І. В. Карашевич (Карашевич 2010). Дослідниця аналізує 295 керамічних уламків. Для їх систематизації вона використовує класифікаційну схему, запропоновану А. А. Кравченко у 1986 р., що на 2010 р. виглядала вже досить архаїчно. Тому дослідниці не вдалося виокремити різні за походженням технологічні групи серед гетерогенного конгломерату, поданого нею під рубрикою «кераміка місцевого виробництва», в яку вона об'єднала усі неполив'яні (73 фрагменти) і переважну більшість (87 %) полив'яних виробів. Авторка також утримується від визначення їх хронологічної позиції. Брак ілюстрацій¹ не дозволяє скласти цілісне враження про зовнішній вигляд і морфологічні особливості більшості залучених до публікації предметів, а отже унеможливує уточнення їх атрибуції. Серед наведеного на ілюстраціях «місцевого» полив'яного посуду абсолютно переважають вироби т. зв. «кафинського кола» групи Південно-Східного Криму (далі — ПСК), що знаходять прямі аналогії в комплексах Кримського півострову XV ст. (Тесленко 2021, с. 77—90).

Серед довізної кераміки І. В. Карашевич виокремлює візантійську, «Miletus Ware» і ізнікський фаянс (Карашевич 2010, с. 133—134). Лише перша з них відображена на ілюстрації (Карашевич 2010, с. 133—134, рис. 2: 12—19). Але з восьми репрезентованих на рисунку 2 фрагментів керамічних виробів, які авторка атрибує як «вироби візантійського кола», лише п'ять мають ознаки власне візантійської довізної кераміки² (Карашевич 2010, с. 133—134, рис. 2: 12—15; 17). Одне денце належить чаші, близькій по візуальним ознакам до групи ПСК³ (Карашевич 2010, с. 133—134, рис. 2: 16), ще два уламки — італійським (венеціанським) посудинам епохи Ренесансу⁴ (Карашевич 2010, с. 133—134, рис. 2: 18, 19). До того ж авторка датує усю виділену нею групу у межах XIII—XIV ст. Однак серед наведених зразків вироби, які б належали до XIII чи навіть, — першої чверті XIV ст., відсутні; усі п'ять екземплярів візантійських чашок за аналогіями з Північного Причорномор'я можуть бути датовані часом не раніше середини XIV ст. (Тесленко 2018b; Teslenko, Waksman, Gincut 2022). Тож зрозуміло, що І. В. Карашевич не завжди вдавалося правильно атрибуувати і датувати керамічні знахідки. Окрім того, археологічний матеріал і цього разу не було розподілено за контекстами. Отже очевидно, що

1. У статті наведено лише дві фототаблиці, на яких відображено світліни 20 неглазурованих виробів, включно з уламком сипая, і 19 полив'яних посудин із 295 залучених до публікації (Карашевич 2010, рис. 1; 2).
2. Детальніше щодо аналогій див.: (Teslenko, Waksman, Gincut 2022).
3. Детальніше про цю кераміку див.: (Тесленко 2018a; 2021, с. 77—99).
4. Детальніше про цю групу див., напр.: (Cozza 1989).

детальний аналіз керамічних колекцій з розкопок Л. Д. Дмитрова у купі з інформацією щодо їхнього археологічного контексту, все ще потребує дослідницьких зусиль.

У 1953 та 1958—1963 рр. роботи Ізмаїльської (1953), а згодом — Білгород-Дністровської археологічної експедиції ІА АН УРСР продовжила А. І. Фурманська⁵. Дослідження були спрямовані, переважно, на вивчення античної Тіри, тож аналізу середньовічної забудови увага не приділялась (Фурманская 1962; 1964; 1979; Фурманская, Максимов 1955). У повідомленнях про результати робіт лише коротко згадуються залишки «середньовічного міста — молдавської Четата-Алби», які включали «прекрасно збережені приміщення з розташованими вздовж стін лежанками і вмонтованими у них вогнищами та іншими господарськими пристроями з особливою опалювальною системою, характерною для житлових споруд Молдавської держави цього часу (наприклад, Оргеєва)»⁶. Підкреслюються «неодноразові перебудови цих споруд» та їх «щільне розташування одна до одної» (Фурманская, Максимов 1955, с. 64). Зафіксовані А. І. Фурманською три рівні середньовічної забудови (Фурманська 1953, л. 4) донедавна бралися за основу періодизації середньовічних будівельних залишків на ЦР (Богуславський 2008, с. 42). Проте детальна хронологія цих будівельних горизонтів ще й досі не визначена. Середньовічні керамічні матеріали також залишилися поза увагою дослідниці. У публікації 1962 р. репрезентовано фото тільки одного горщика XIV ст. групи т. зв. «червоно-жовтої стрічкової кераміки»⁷, що походив з однієї з середньовічних ям (Фурманская 1962, с. 136—137, рис. 15).

Впродовж 1965—1985 рр. розкопки велися експедиціями Одеського археологічного музею та Інституту археології АН УРСР під проводом І. Б. Клеймана та Д. С. Крижицького та за активної участі А. А. Кравченко, що опікувалася середньовічними культурними залишками.

Накопичення середньовічного матеріалу призвело до перших спроб його узагальнення, які припадають на 1970-ті та 1980-ті рр. У 1972 р. С. Д. Крижицький, підсумовуючи повоєнні дослідження у доповіді на XV Науковій конференції Інституту археології АН УРСР, оприлюднює

5. Із 1969 р. — Білгород-Тірська археологічна експедиція ІА АН УРСР.
6. Оргіїв або Орхей, місто та муніципій на території Республіки Молдова. У 12 км нижче за течією р. Реуг від сучасного населеного пункту знаходиться золотоординське городище Шехр аль-Джедід, яке, ймовірно, і мала на увазі А. І. Фурманська, проводячи паралелі.
7. Термін ввів у науковий обіг Л. Л. Польовий щодо кераміки, сформованої на ручному колі із застосуванням спіральної-стрічкової техніки формовки, що набула поширення на території Молдови протягом кінця XIII—XIV ст. (Полевой 1964; 1969, с. 34—38). Детальніше про знахідки такої кераміки у Білгороді див.: (Кравченко 1986, с. 49—56).

нову на той час концепцію стратиграфічної схеми пам'ятки. Найпотужніший середньовічний горизонт, що залягав між нашаруваннями османського часу і руїнами античної Тіри та містив залишки виробничих комплексів, будівель з тондирами та господарськими ямами, він інтерпретує як золотоординський. Слідом за А. І. Фурманською, у будівельній історії «золотоординського» міста він виділяє три етапи, що маркувалися трьома горизонтами ремісничої та житлово-господарської забудови (Крижицький 1972). З першим періодом дослідник пов'язував «зведення низки гончарних печей», з другим — «житлових будинків», з останнім — чисельних «невеликих печей, імовірно виробничого призначення» (Крижицький 1972, с. 225). Також він вказує на відсутність на досліджених ділянках культурних шарів IX—XI та XV—XVI ст. (Крижицький 1972, с. 226).

Детальніше стратиграфію середньовічного Білгороду репрезентував І. Б. Клейман (Клейман 1979). Він пояснює, що вирішальний вплив на визначення культурної належності «домолдавських» шарів Білгороду мали результати розкопок золотоординських урбаністичних центрів XIV ст. поблизу м. Орхей та с. Костешти у Пруто-Дністровському межиріччі¹. Матеріальна культура цих міст на думку одного з їх дослідників — Л. Л. Польового, має з Білгородом багато спільних рис, які проявилися в архітектоніці та облаштуванні жител, наявності в них печей-гондирів, лежанок-суфів, а також у знахідках джучидських монет XIII—XIV ст., керамічних комплексах, що містили «червоно-жовту стрічкову кераміку», специфічну полив'яну і червоноглиняну неглазуровану кераміку, довізну «середньоазійську» кераміку, тощо (Клейман 1979, с. 61—62). На підставі, насамперед, паралелей у конструкції та інтер'єрі жител, усі досліджені з 1945 р. споруди були причислені до «золотоординських», незважаючи на знахідки на підлогах деяких з них молдавських монет². Додатковим аргументом на користь цієї версії була впевненість її авторів щодо недоцільності існування цивільної забудови зовні кріпосних мурів, які було зведено, на їх думку, близько першої половини — середини XV ст. Окрім того, як вважалося, синхронний фортифікаційним спорудам гласис перекивав руїни вже залишених мешканцями будівель (Клейман 1979, с. 65). Так само як і А. І. Фурманська та С. Д. Крижицький, І. Б. Клейман вказує на три будівельних горизонти «золотоординського» шару, загальна потужність якого на прифортечній території сягала трьох метрів (Клейман 1979, с. 66—67). За спостереженнями археологів «верхні горизонти кожного з періодів (особливо останнього)...

зберегли сліди пожеж» (Клейман 1979, с. 65). Синхронні керамічні комплекси характеризуються надто узагальнено. Згадано лише «уламки червоноглиняної кераміки з підглазурним врізним орнаментом і поліхромним розписом, що виготовлялася в золотоординських містах за традиціями Сходу і Візантії попередніх часів», «фрагменти місцевої побутової столової і кухонної кераміки, форми і орнамент якої характерні для посуду XIII—XIV ст. з Хорезму, Криму і Закавказзя», «довізного кашинового посуду, селадону і сиро-египетської кераміки з розписом люстром», «східної червоноглиняної з розписом кобальтом». Але зовнішній вигляд виробів, які входили до більшості з цих груп, залишився не зрозумілим, оскільки відповідний ілюстративний матеріал відсутній. На рисунках до публікації відображене лише одне денце кашинової чашки XIV ст. без пояснень щодо контексту його знахідки³ (Клейман 1979, с. 66—67, рис. 2).

На відміну від С. Д. Крижицького, І. Б. Клейман між нашаруваннями османського і «золотоординського» часу виокремив шар 2, що містив «залишки молдавського міста» (Клейман 1979). На його думку, це руїни будівель, колодязів, бруківок, ям, що були зафіксовані розкопками Е. Р. Штерна, Гр. Авакяна і «особливо М. Г. Рабіновича» усередині фортеці. А також «основна частина насипу фортечного гласису», «глиняні трамбовки», «ями для сміття» і, можливо, «вимостки у самих верхніх шарах» зовні укріплення на території ЦР (Клейман 1979, с. 63). Поміж труднощів у визначенні культурного шару молдавського часу автор слушно вказує на брак знань про речовий матеріал XV ст., зокрема керамічний, що ускладнювало виділення його у масі пізньосередньовічних знахідок. Упевнено на той час атрибутували лише монети кінця XIV—XV ст. і сіроглиняну кераміку зі штампованим декором, відому у інших міських центрах середньовічної Молдови. Ймовірно, саме тому характеристика цих залишків обмежувалася загальними фразами і не була наповнена якимось конкретним змістом.

На жаль, ні С. Д. Крижицький, ні І. Б. Клейман не підкріпили свої спостереження графічними зображеннями власне стратиграфічних перетинів та ґрунтовним пошаровим аналізом речових комплексів, зокрема керамічних, що унеможливило отримання інформації щодо реальної стратиграфічної ситуації на пам'ятці та завадило з'ясуванню типових ознак матеріальної культури виділених шарів. Попри це, їхня стратиграфічна концепція стала базовою для декількох поколінь дослідників.

Окрему увагу вивченню матеріальної культури середньовічного Білгороду, його кераміки, ремесла та торгівлі приділила наукова співробітниця Одеського археологічного музею Анастасія Афанасіївна Кравченко, яка була ак-

1. Щодо цих пам'яток детальніше див.: (Бырня, Полевой 1974; Полевой 1979; Абызова, Бырня, Нудельман 1981, ін.).

2. Мабуть саме їх І. Б. Клейман згадав як «перевідкладені у суміжні горизонти» (Клейман 1979, с. 63).

3. Про подібну кашинну кераміку, що зазвичай походить із золотоординських центрів Поволжжя див. напр.: (Булатов 1968; Коваль 2005).

тивною учасницею археологічних вишукувань протягом 1960—1980-х рр. (Кравченко 1969; 1972; 1975; 1976; 1979; 1986; 1998; 2005; Кравченко, Столярик 1983; 1984). Археологиня також першою вдається до спеціального вивчення місцевого гончарства.

В окремій публікації вона репрезентує залишки двох гончарних комплексів, які було розкопано у 1968 та 1971 рр. у південній частині ЦР (Кравченко 1969; 1979). Кожен з них мав по два горни, збудовані всередині руїн античних фундаментальних споруд — будинку вексиліяції (горни 24 і 25) і круглої вежі (горни 123 і 130), що знаходяться на відстані 7 м один від одного. Використання залишків будівель мало практичний сенс для покращення теплоізоляції горнів (Кравченко 1979, с. 116). Усі ТТС складені з цегли, прямокутні, двоярусні, двокамерні, з вертикальним ходом гарячих газів. Вони мали впущений в ґрунт паливний блок, обладнаний поздовжнім і поперечними жаропровідними каналами (Кравченко 1979, рис. 1—5).

Горни 24 і 25 (розміри — 2,70 × 3,10 м, висота паливної камери — 1,15—1,20 м; розміри — 2,60 × 2,70 м, висота паливної камери не вказана) розташовувалися ланцюжком вздовж лінії північний захід — південний схід, відповідно до орієнтації стін будинку вексиліяції. Їх об'єднував спільний поздовжній канал нижнього ярусу (довжина — 6,20 м), що мав один отвір для завантаження палива з південного сходу.

Горни 123 і 130 орієнтовані вздовж різних осей, що сходяться під кутом близько 50° одна до одної. Вони мали спільну яму для заправки палива (розмір — 1,5 × 1,1 м), в яку виходили устя обох споруд. За конструктивними та технологічними ознаками вони подібні до попередніх ТТС, але менші за розмірами (розміри — 1,05 × 1,35 і 0,75 × 1,00 м, висота паливного блоку відповідно — 1,08—1,10 і 0,80—0,85 м) (Кравченко 1979, с. 124—127). Як справедливо зазначає А. А. Кравченко, посилаючись на аналогії з Пруто-Дністров'я і Болгарії, парне розташування горнів властиве для виготовлення глазурованих виробів¹. Наводячи аналогії ТТС з гончарних майстерень золотоординських міст Пруто-Дністров'я, археологиня слушно вказує на більшу технологічну досконалість білгородських горнів та їх спільні риси з середньовічними кримськими випалювальними спорудами, щоправда на декілька століть старшими².

1. Нині таких аналогій відомо значно більше, напр.: (Тесленко 2018а, с. 9—18; рис. 2; 7; Пигарев 2015).

2. Зауважимо, що такий тип горну (римсько-візантійський) був оптимальним за тепло-технічними характеристиками і його використовували на значній території впливу ромейської культури протягом досить тривалого часу (див., напр.: Raptis 2012). Принаймні для середньовіччя аналогічні конструкції дійсно відомі на поселеннях провінційно-візантійської культури Криму другої половини VIII — першої половини X ст. (Паршина, Тесленко, Зеленко 2001).

Детально характеризуючи конструкції горнів, А. А. Кравченко досить стисло зупиняється на їх продукції. Для першого комплексу дослідниця вказує наявність у випалювальній камері горну 24 поставленої руба цегли, що подекуди утворювала два чи три яруси. У горні 25 окрім опшлякованих конструктивних деталей самої споруди, знахідки інших керамічних виробів не згадуються. Лише на дні устя під золою було виявлено три невеликі напівсферичні чашки, сильно перепалені і деформовані, але чи мали вони відношення до продукції цієї ТТС достеменно визначити складно (Кравченко 1979, с. 123, рис. 6). Тож, як резонно вважає авторка публікації, обидва горни могли слугувати для випалу цегли (Кравченко 1979, с. 124).

Свідчення спеціалізації другого комплексу більш різноманітні. У горні 123 знайдена велика кількість неполив'яних кахлів, а також уламки побутового посуду, черепиця і пічний припас у вигляді триніжок (Кравченко 1979, с. 126). З усіх знахідок цього комплексу на єдиній ілюстрації відображено лише уламок неполив'яної кахлі з рельєфним декором у вигляді сцени соколиних ловів на лицьовій пластині, а також дві триніжки (Кравченко 1979, рис. 9: 1, 4). Водночас зауважимо, що той самий рисунок містить фото ще двох предметів — глека і фрагменту стінки посудини з врізним декором, які авторка подає як напівфабрикати та зразки продукції білгородського виробництва. Але, як вдалося з'ясувати зі звітної документації і шляхом огляду одного з предметів (глека)³, він не має відношення ні до комплексу горнів, ні до місцевої продукції, так само як і не є напівфабрикатом⁴. Це цілком завершений червоноглиняний виріб, прикрашений орнаментом у техніці сграфіто і вкритий жовтою поливою, близький за своїми технологічними характеристиками до групи кераміки Південно-Східного Криму (Тесленко, Мироненко 2022). Отже зараховувати його до білгородської продукції не варто.

У горні 130 також згадуються уламки неполив'яних прямокутних і трикутних кахлів, включно з однією, яка містила антропоморфне зображення, однак вони не проілюстровані (Кравченко 1979, с. 126).

З ями перед горнами походили уламки «середньовічних амфор» (яких саме, авторка не пояснює), полив'яного і неполив'яного посуду, декілька уламків напівфабрикатів, триніжка з плямами глазури та інше (Кравченко 1979, с. 126). Отже, в обох горнах, найімовірніше, випалювали кахлі та полив'яний посуд. Знайдені керамічні матеріали проілюстровані і охарактеризовані надто лаконічно, що не дозволяє клас-

3. Інший відшукати поки не вдалося.

4. За інформацією зі звіту, глек знайдено у пошкоджених пізніми земляними роботами шарах північної ділянки ЦР, тобто на відносно значній відстані від горнів. Детальніше про обставини знахідки та саму посудину див.: (Тесленко, Мироненко 2022).

ти уявлення ні про технологічні чи морфолого-стилістичні особливості місцевої продукції, ні про її асортимент.

Хронологічні висновки авторки ґрунтуються здебільшого на стратиграфічних спостереженнях та існуючій на той час концепції щодо хронології культурних шарів. Оскільки обом комплексам передували античні об'єкти, а перекривали їх глиняні долівки житлових будинків з тондирами, при облаштуванні одного з яких було частково зруйновано горн 130, А. А. Кравченко співвідносить обидві гончарні з першим етапом забудови «золотоординського» міста, а пізніші будівлі — з другим і третім. Перший етап за знахідками джучидських монет на різних ділянках пам'ятки і у різних шарах традиційно датувався рубежем XIII—XIV ст., тож і хронологічна позиція горнів була визначена дослідницею так само (Кравченко 1979, с. 115). Однак до статистичного і типолого-хронологічного аналізу матеріалів з обох майстерень, а також жител, що їх перекрили, авторка не вдалася. Тому за опублікованими даними доволі складно визначити технологічні та морфолого-стилістичні особливості продукції горнів, як і деталізувати підстави для їх хронології. Однак, слід зауважити, що факт наявності кахлів у заповненні обох комплексів уже сам по собі ставить під сумнів їх датування рубежем XIII—XIV ст., чи то початком XIV ст. По-перше, виготовлення північних кахлів на теренах Східної Європи, принаймні у землях сучасних Польщі, Чехії, Молдови, почалося близько другої половини XIV ст. (Batariuc 1999; Dąbrowska 1987). По-друге, проліюстрований уламок зі сценою соколиних ловів має паралелі серед центральноєвропейських кахлів, датованих не раніше другої половини XV—XVI ст. (див., напр.: Pavlík 2007, p. 86—87; Ławgnowicz, Nowakowski 2009, fig. 12)¹. Отже, білгородська гончарня, з якої він походить, наймовірніше, функціонувала приблизно у цей час. Принаймні цю дату можна запропонувати для неї за верхню. По-третє, саме по собі кахляне виробництво має центральноєвропейські витоки (див., напр.: Heege 2017, s. 14)² і не було притаманне «золотоординському» гончарству взагалі. Появу його у Білгороді логічно пов'язувати з європейськими, чи то пак, зважаючи на історичні реалії, молдовськими традиціями кахлярства.

У 1970-х — на початку 1980-х рр. з'явилися вітчизняні дослідження окремих категорій та груп виробів: столової кераміки візантійського кола, яка на думку авторів належала до довізної візантійської (Кравченко, Столярик 1983), і сфероконусів (Кравченко, Столярик 1984). А. А. Кравченко та О. С. Столярик досить детально репрезентують обидві з них.

Для першого дослідження була залучена представницька колекція із більш ніж 100 фрагментованих посудин здебільшого відкритої форми³ з розкопок Е. Р. Штерна, румунських археологів, ОАМ (1963—1980 рр.) та ІА АН УРСР (1946—1980 рр.), які зберігалися в ОАМ, Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї (далі — БДКМ) та наукових фондах ІА АН УРСР. Оскільки, на думку дослідниць, уламки походили з так званого «золотоординського» шару, то вони беззастережно датують усю колекцію у межах кінця XIII—XIV ст., без подальшої деталізації контексту і хронології, та надалі систематизують вироби лише за декоративними ознаками (Кравченко, Столярик 1983, с. 181). При цьому критерії розподілу надто узагальнені. В окремі умовні групи об'єднано кераміку з рослинним, геометричним, зооморфними декором і монограмами, через що у одну й ту саму класифікаційну одиницю потрапили вироби з різними стилістичними ознаками, різного походження і часу побутування. Наприклад, уламки денець з флористичним декором у вигляді чотирипелюсткової розетки в оточенні рядів видовжених дрібних спіралей (Кравченко, Столярик 1983, с. 183, рис. 1: 7), так само як і зображення птаха серед пагонів, виконаних широким і тонким різцями⁴ (Кравченко, Столярик 1983, с. 187, рис. 3: 2) та деякі інші, не є притаманними візантійській кераміці. Серед виробів з «геометричним» декором слід було б окремо вирізнити посудини, прикрашені парними концентричними колами (Кравченко, Столярик 1983, с. 183—184, рис. 1: 11). Вони є найранішими в колекції, датовані останньою третьою XIII — початком XIV ст. і не пов'язані з іншими екземплярами ні стилістично, ні хронологічно⁵. Переважна більшість інших репрезентованих екземплярів з'являється у Північному Причорномор'ї не раніше середини XIV ст. (див., напр.: Teslenko, Waksman, Ginkut 2022). Серед недоліків цієї роботи означимо також надто спрощену характеристику формувальних мас, наведену для усієї групи: «добре відмучена глина червоного кольору без помітних домішок» (Кравченко, Столярик 1983, с. 180). Це не дозволяє отримати об'єктивну інформацію про можливі варіації складу глиняного тіста, що є важливим для виявлення різних технологічних груп. Як відомо, кераміка візантійського кола не була гомогенною (Тесленко 2018b; Teslenko, Waksman, Ginkut 2022). Окрім того, публікація супроводжується доволі схематичними рисунками виробів без зображення профілю, що унеможлиблює визначення їхніх морфологічних особливостей.

1. Етальніше що до датування кахлів з гончарних горнів див.: (Тесленко, Мироненко 2022).
2. Згідно з новітніми дослідженнями, кахлі з'явилися на території Швейцарського плато на межі XII—XIII ст., а з XIII ст. вони поширилися в німецькомовних країнах (Heege 2017).

3. Згадано лише один уламок глека (Кравченко, Столярик 1983, с. 181).
4. Щоправда у наступній праці А. А. Кравченко визначає цю посудину як місцеву (Кравченко 1986, с. 76).
5. Детальніше про цю декоративну сім'ю див.: (Waksman, Teslenko 2010; Тесленко 2018b).

У другій роботі до наукового обігу вводиться близько півсотні сферококусів (54 одиниці), що походили переважно з довоєнних розкопок Е. Р. Штерна і румунських археологів (колекція ОАМ і «старий фонд» БДКМ) та незначна частина матеріалів 1970-х рр. з розкопок АОМ (Кравченко, Столярик 1984). Спираючись на базові характеристики випаленого черепка і формувальних мас, дослідниці розподіляють їх на дві технологічні групи. Перша об'єднує вироби з сірим, якісно випеченим черепком без видимих сторонніх домішок у глині. Її визначено як довізну. У складі другої — сферококуси гіршої якості, нерівномірного випалу, з двоколірним (сірим і червоним) чи коричнево-червоним з варіацією відтінків, крихким черепком та помітною домішкою крихти вапна у тісті. Досить цікавою є згадка про знахідки бракованих (перепалених, деформованих) фрагментів сферококусів цієї групи, що, на думку авторок, могли вказувати на їх місцеве виробництво (Кравченко, Столярик 1984, с. 138—142). Кількісні характеристики груп та деталізація контексту знахідок не наведені, усі вироби, як і попередні, сумарно датовані «золотоординським» часом.

До того ж, у окремій ґрунтовній статті О. С. Столярик вперше аналізує колекцію турецької художньої кераміки кінця XV—XVI ст. з Аккерману, що нараховувала 105 одиниць. Вироби слушно атрибутовані як ізнікський фаянс (Столярик 1982). Залучаючи широке коло доступних аналогій, Олена Семенівна вирізняє декілька декоративних серій, визначаючи їх хронологію.

Усі три роботи, попри відсутність детальної інформації щодо контексту та деякі неточності в атрибуції і датуванні візантійської кераміки, мали на свій час неабияку наукову цінність, оскільки вперше вводили до наукового обігу значний корпус неопублікованих керамічних знахідок з розкопок середньовічного Білгороду та ранньомодерного Аккерману. Водночас, зрозуміло, що зараз деякі висновки авторок потребують корегування, а опубліковані колекції — повторного вивчення з огляду на сучасні методику аналізу керамічних матеріалів.

Результати середньовічних штудій А. А. Кравченко узагальнила у єдиній на сьогодні монографії «Середньовічний Білгород на Дністрі (кінець XIII—XIV ст.)» російською мовою (Кравченко 1986). Основу роботи склали матеріали розкопок 1967—1984 рр., результати робіт Л. Д. Дмитрова та А. І. Фурманської залучені частково, матеріали Г. Г. Мезенцевої і М. Г. Рабіновича не використовувалися. Дослідження цілковито ґрунтується на стратиграфічній і культурно-хронологічній концепції Крижицького-Клеймана, що була залишена без змін. А. А. Кравченко знову декларує належність середньовічних будівельних залишків («крім гласису та могильника») до «золотоординського часу» і так само виділяє три періоди «золотоординської» забудови, уникаючи, як і раніше, їх хронологічної

деталізації (Кравченко 1986, с. 13). Слідом за І. Б. Клейманом вона характеризує «молдавський шар» як такий, що не мав чіткої структури і становив «перемішаний сіроглинистий ґрунт з різними домішками», де окрім «незначних фрагментів вимосток» із дрібної гальки та річкового піску, «глиняних трамбованих майданчиків та кріпосного гласису, інших будівельних залишків... не виявлено». У складі керамічного матеріалу з нього вказано лише «фрагменти кухонного та столового, полив'яного та неполив'яного сіроглиняного гончарного посуду» (Кравченко 1986, с. 17). Численні знахідки молдавських монет у середньовічних об'єктах (будівлях, тондирах тощо), законсервованих під гласисом, пояснюються наступним чином. На час облаштування насипу, на думку дослідниці, будинки вже близько п'яти років перебували у запустінні і були позбавлені дахів. Через те, до початку і в процесі будівництва останнього фортифікаційного рубежу фортеці у приміщенні встигло потрапити чимало монет. Окрім того, пустки використовувались для приховування скарбів (Кравченко 1986, с. 19). З огляду на таку версію, хронологічна позиція переважної більшості речових знахідок з цієї забудови, включно з керамікою, була визначена у межах від 1290-х — до 1370-х (1380-х?) рр.¹

Окремий розділ книги присвячено керамічному ремеслу та торгівлі. Характеризуючи місце гончарство, авторка повторює вже опубліковану інформацію щодо двох майстерень, додаючи згадку про окремий горн, досліджений Л. Д. Дмитровим (Кравченко 1986, с. 44). Попередні короткі свідчення стосовно продукції гончарень доповнено лише згадкою про ще одну кахлю з горну 130, на якій в рельєфі зображена людська фігура поряд з деревом. Окрім того, посилаючись на звіт А. І. Фурманської 1953 р., А. А. Кравченко вказує на знахідку матриці з аналогічним негативним зображенням, що є додатковим аргументом на користь її місцевого виробництва (Кравченко 1986, с. 44). Однак попри те, що кахлі складала значну частку продукції репрезентованих гончарних майстерень, дослідниця їх більше не згадує серед керамічного комплексу Білгороду, хоча і приділяє увагу його аналізу в окремому розділі монографії. Серед причин такого замовчування могли бути слушні сумніви самої авторки у належності цих кахлів до «золотоординського» періоду, що зводило нанівець існуючу концепцію його періодизації.

Запропонована А. А. Кравченко класифікація керамічних виробів також досить розмита. У ній відсутні чіткі критерії поділу кераміки за технологічними та хронологічними ознаками. У результаті в одну класифікаційну одиницю

1. За А. А. Кравченко, споруди останнього будівельного періоду «золотоординського» міста «функціонували нетривалий час після 60—70-х рр. XIV ст.» (Кравченко 1986, с. 19).

потрапили виробу різного походження та часу побутування. В окрему технологічну підгрупу «місцевого» начиння Анастасія Анатоліївна виокремлює лише так звану «червоно-жовту стрічкову кераміку» (близько 300 од.), добре відому на золотоординських поселеннях Пруто-Дністров'я, класифікуючи її за методикою, запропонованою Л. Л. Польовим (Кравченко 1986, с. 51—56). В іншому, складається враження, що масові неполив'яні і полив'яні вироби, походження яких автори визначити не вдалося, без огляду на специфіку формувальних мас, технологічні та морфолого-стилістичні ознаки, були зараховані до продукції місцевого виробництва. Погана якість графічних зображень виробів ускладнює їх атрибуцію за рисунками. Однак деякі посудини піддаються визначенню за типовими морфологічними ознаками. Так, наприклад, у складі «місцевої» неполив'яної кераміки вирізняються горщики та дворучні глеки, включно з прикрашеними розписом білим ангобом, групи Південно-Західного Криму (далі — ПЗК)¹, XIV—XV ст. (Кравченко 1986, с. 47, рис. 17: 1, 8; 18: 1), а також горщики з рейкоподібними вінцями (Кравченко 1986, с. 47, рис. 17: 1, 8; 18: 1), т. зв. група ГРВ, які надходили на терени Північного Причорномор'я не раніше середини XV ст., ймовірно, з Анатолії (Тесленко 2021, с. 71—74). Дивує присутність у групі «місцевої» кераміки, під рубрикою «кераміка господарського призначення», візантійських амфор типу GIV² (Кравченко 1986, с. 56—58, рис. 18: 2—7; 22: 1, 2), інше.

Полів'яний посуд, який авторка вважає за «місцевий», датуючи «золотоординським» часом (Кравченко 1986, с. 64—81), так само не гомогенний ні технологічно, ні хронологічно. Говорячи про білгородське гончарне виробництво, А. А. Кравченко не наводить жодного зразка напівфабрикатів і не надає їх детальної характеристики, хоча неодноразово згадує їх у книзі (Кравченко 1986, с. 44, 64). Тому з тексту монографії важко скласти враження про базові ознаки місцевої продукції. Натомість, вона розділяє усю кераміку, яку вважала за місцеву, на два «види»: зі «свинцевою прозорою глазур'ю» і «опаковою непрозорою бірюзовою поливою», та надалі характеризує її за кольором поливи і технікою декору. Опис інших технологічних ознак укладається у два коротких речення: «...сформовані на швидкому гончарному крузі з добре підготовленої глини. Черепок переважно світло-червоний, рідше червоний, добре випалений», які не сприяють розумінню специфіки місцевої продукції (Кравченко 1986, с. 64).

Водночас, деякі хронологічні відмінності у складі столового полив'яного посуду більш очевидні. У масі виробів, наведених на рисунках, можливо означити декоративні серії, які знахо-

дять багато спільного серед посуду з Криму та Пруто-Дністров'я, що датовано за археологічними контекстами у межах XIV ст. Це вироби, відтиснуті в орнаментованих формах (Кравченко 1986, рис. 31), з розписом білим ангобом (Кравченко 1986, рис. 25: 1), зі специфічними мотивами монохромного сграфіто³ (Кравченко 1986, рис. 25: 7—9, 12, 17; 30: 7), окремі вироби з поліхромним сграфіто (Кравченко 1986, рис. 26: 1, 8; 28: 1, 2), з бірюзовою глазур'ю (Кравченко 1986, рис. 30: 8—10)⁴. Деякі посудини можуть бути датовані кінцем XIV — першою половиною XV ст. (Кравченко 1986, рис. 25: 13)⁵. Доволі важливу частку⁶ складає й посуд з поліхромним сграфіто, який має численні аналогії у комплексах Криму XV ст. серед кераміки групи ПСК, «кафінського кола» (Кравченко 1986, рис. 26: 4—7, 9—12; 27; 28: 3—6; 30: 2; Тесленко 2021, с. 77—90, рис. 85—113). Наприкінці дослідниця сама наголошує на досить близьких паралелях білгородської кераміки з кримською, резонно нарікаючи на труднощі у достеменному визначенні її походження (Кравченко 1986, с. 81).

Серед довізного посуду виділено вироби «кримсько-закавказького» кола, а також східного (золотоординський кашин, китайський селадон, неглазурована «штампована» кераміка) і західного (з розписом люстром, візантійська, «з прозорою поливою і орнаментом сграфіто»)⁷ походження (Кравченко 1986, с. 89—114). Виразні технологічні критерії для визначення кераміки «кримсько-закавказького» кола не наведені. Вироби цієї групи, так само як і попередньої, дійсно знаходять аналогії в групі ПСК XIV ст. (для порівняння: Кравченко 1986, рис. 35; Масловський 2017; Тесленко 2018а, рис. 27; 32) і, цілком можливо, походять з Криму, але не зрозуміло, чим вони відрізняються від т. зв. «місцевої» кераміки.

До того ж, серед довізного посуду, окрім типового для «золотоординського» періоду, є й більш пізній. Зокрема це стосується «іспано-мавританської кераміки» з люстровим розписом. Принаймні із 12 фрагментованих виробів, відображених на ілюстраціях⁸ (Кравченко 1986,

3. Можливо, серед них є візантійський імпорт групи «Elaborate Insised Ware» або його імітування, які відомі серед кераміки кримського виробництва (Teslenko, Waksman, Ginkut 2022).

4. Детальніше про кримські аналогії та хронологію цієї кераміки див.: (Тесленко 2018а).

5. Щодо аналогій див.: (Тесленко 2021, с. 83—84, рис. 83).

6. Процентне співвідношення виробів різних декоративних серій так само як і їх археологічні контексти по публікації з'ясувати неможливо.

7. Ця група теж є візантійською (див., напр.: Тесленко, Майко 2019), але А. А. Кравченко чомусь розглядає її окремо (Кравченко 1986, с. 113—114, рис. 41: 9, 10).

8. А. А. Кравченко загалом вказує на 110 уламків іспано-мавританського люстру з Білгороду: 80 — з розкопок 1967—1983 рр. і 30 — з дореволюційних знахідок у колекції БДКМ (Кравченко 1986, с. 99).

1. Детальніше про цю групу див.: (Тесленко 2021, с. 63—69).

2. Тип IV за Н. Гюнсенін (Gunsenin 1989, p. 269—276).

с. 99—102, рис. 38; 39), лише два (Кравченко 1986, рис. 38: 1, 2) можуть бути датовані XIV ст., інші відносяться до різних періодів XV ст., включно з його третьою чвертю (аналогії див., напр.: Тесленко 2021, с. 97—107, рис. 125—127).

Що до групи «візантійського» імпорту зазначимо, що більшість репрезентованих тут виробів, принаймні відображених на ілюстраціях (Кравченко 1986, с. 102—113, рис. 40—43), як вже вказувалося раніше, датовані переважно другою половиною XIV — початком / першою половиною XV ст., тобто і початком «молдавського» періоду також. Денце посудини з зображенням зайця чи кроля (Кравченко 1986, рис. 41: 6), як вже згадувалося, не належить до цієї групи, оскільки є типовим для італійської кераміки епохи Ренесансу.

Тож, не зменшуючи значення монографії А. А. Кравченко, як першого узагальнюючого дослідження «золотоординського» Білгороду та його кераміки, зазначимо, що методи роботи з колекцією разом з висновками авторки щодо хронології та інтерпретації керамічних виробів, так само, як і хронології археологічних комплексів, з яких вони походять, потребують суттєвих коректив. Очевидно, що у складі гончарних виробів, які авторка датує «золотоординським» часом, присутня вагома частка матеріалів наступного періоду. Отже зрозуміло, що дослідникам не вдалося розмежувати ці періоди стратиграфічно.

Підсумовуючи розгляд наукових надбань у вивченні середньовічного Білгороду та його кераміки 1960—1980-х рр. ще раз наголосимо, що у штудіях тих часів були допущені прикрі помилки, обумовлені вадами методики археологічних досліджень, зокрема польової фіксації і первинної обробки матеріалів. Вони призвели до сумнівних висновків відносно хронології та культурної інтерпретації середньовічних археологічних об'єктів і керамічних артефактів та сприяли створенню хибних стереотипів. Водночас, було сформовано певну історіографічну традицію, яка мала значний вплив на подальші дослідження середньовічних шарів та керамічних комплексів.

IV етап, 1990-ті — початок XXI ст. У 1996 р., після 10-річної перерви, розкопки пам'ятки були поновлені силами Білгород-Тирської експедиції (далі — БТЕ) ІА НАН України: 1996—1998 рр. під керівництвом О. А. Росохацького, 1999—2016 рр. — Т. Л. Самойлової. Роботи велися на ЦР та всередині фортеці¹ (див., напр.: Росохацький и др. 1999; Самойлова, Кожукару, Богуславський 2002; Самойлова 2008; Богуславський 2005а; Богуславський, Дергачева 2017, с. 91—93).

У 1997—1998 рр. у дворі цитаделі працювала спільна експедиція Інституту фракології Міністерства національної освіти Румунії та Институ-

ту археології НАН України під проводом І. Кінді (Cândea 1999; 2016).

У 1999—2010 рр. об'єкти османського часу досліджувала міжнародна Південна середньовічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом С. О. Біляєвої, за участю професора Б. Ерсоя. У 2006 р. експедиція отримала підтримку Британського інституту в Анкарі (Біляєва, Фіалко 2015).

Результати цих робіт були більш чи менш детально оприлюднені. З публікацій впливає, що незважаючи на отримання нових матеріалів, вітчизняні дослідники доосманських середньовічних шарів міста продовжували дотримуватися хронологічно-стратиграфічної концепції Крижицького-Клеймана та традицій аналізу керамічних матеріалів, закладених А. А. Кравченко (Богуславський 2008; 2013). За десять років дослідження була лише спроба доповнити стратиграфічну схему Білгороду «ранньохристиянським» об'єктом, т. зв. «базилікою» на ЦР (Богуславський 2013, с. 775). Проте згодом ця ідея зазнала критики (детальніше див.: Красножон 2012, с. 91—92).

Окрім того, було досліджено декілька об'єктів, які автори розкопок інтерпретували як «золотоординські» (Богуславський 2000; 2005а) і «ранньомолдавські» (Богуславський 2003). Однак їх характеристика не супроводжувалася аналізом речових матеріалів (Самойлова, Кожукару, Богуславський 2002; 2000; 2003; 2005а; 2013 с. 773—779), а найбільш атрактивні керамічні знахідки було репрезентовано окремо без пояснень щодо археологічного контексту (Богуславський 1998; 2002а; 2005b; 2007b; 2010а; 2010b; 2013 с. 779—787, рис. 188—191). Таким чином, з публікацій не можливо отримати практичну інформацію стосовно складу керамічних комплексів окремих об'єктів та контекстів, а отже і зрозуміти співвідношення різних груп і типів виробів, що унеможливило деталізацію їх хронологічної позиції.

Проте, у цілому, аналізу гончарних виробів середньовічного та ранньомодерного часу наприкінці XX — початку XXI ст. приділялося більше уваги, ніж раніше. Важливим досягненням стала серія публікацій кераміки османського часу С. О. Біляєвої, як самостійно, так і в співавторстві з О. Є. Фіалко (Біляєва 2003; 2012; Біляєва, Фіалко 2009; 2013; Біляєва, Фіалко 2017; Біляєва, Гаврись, Фіалко 2017; Біляєва, Болтрик, Фіалко 2022, с. 74—92, 95—100, 110—114; Biliaeva 2010; Biliaieva, Fialko 2011).

Білгородські кахлі вивчала Л. І. Виногородська. Вона вперше репрезентує невелику підбірку із зібрань Одеського археологічного та Білгород-Дністровського краєзнавчого музеїв (Виногородська 1999). За морфологічними ознаками дослідниці поділяє кахлі на чотири групи і за наявними аналогіями визначає датування кожної з них. Її висновки є актуальними й нині. Проте доцільно до них додати кілька коментарів. Кахлі є довговічним будівельним ма-

1. Тут ділянки розкопу отримали умовну назву «Раскоп крепость» або РК.

теріалом, термін використання якого може бути дуже тривалим — різниця у часі між появою такого артефакта і потраплянням його в культурний шар внаслідок руйнації печі може сягати від чверті до цілого століття. Тобто ця категорія масового матеріалу пізньосередньовічного та ранньомодерного періоду не є придатною для вузьких датувань. Унаслідок чого, широке датування перших трьох груп кахлів (горщикоподібних та нішеподібних) за аналогіями у межах XV ст. у статті Л. І. Виногородської є виправданим. Однак, слід уточнити, що за матеріалами з Молдови та Румунії, нижня межа появи на цій території горщикоподібних кахлів першої групи окреслюється кінцем XIV ст., а побутування продовжується аж до XVII ст. (Batariuc 1999, p. 84, 197, fig. 1). Сучасні німецькі дослідники теж відносять появу цього типу кахлів до рубежу XIV—XV ст. (Heege 2012, S. 232—233). Відносно другої і третьої груп кахлів, які об'єднують нішеподібні вироби, то тут запропоноване датування кінцем XV—XVI ст. виглядає правомірним. Можна лише додати, що кахлі цього типу на території Центрально-Східної Європи з'являються з середини — другої половини XV ст. і традиційно датовані у межах цього століття (див., напр. Batariuc 1999, p. 88—89, fig. 1; ed. Šrejberova 2017, kat. 029a/11, s. 132). Визначення хронологічної позиції останньої групи коробчастих кахлів XVII—XVIII ст. зауважень не викликає (Виногородська 1999, с. 53). Суттєво бракує лише інформації щодо археологічного контексту усіх цих знахідок.

У невеликій статті А. А. Кравченко уперше публікує декілька екземплярів довізної венеціанської кераміки епохи Ренесансу з портретними зображеннями, що є важливими свідцтвами торговельних відносин з республікою святого Марка у другій половині XV—XVI ст. (Кравченко 2005). Щоправда археологічний контекст виробів знову залишився поза увагою дослідниці.

Водночас, у вивченні кераміки кінця XIII—XV ст., окрім публікацій окремих матеріалів нових розкопок, особливих успіхів досягти не вдалося. У цілому вони не вносять ясності у базові характеристики продукції місцевого виробництва «золотоординсько-молдавського» часу: ні у визначення її специфічних технологічних і стилістичних рис, ні у деталізацію хронології.

Слідом за А. А. Кравченко, дослідники продовжували об'єднувати в «місцеву» групу масову червоноглиняну полив'яну кераміку, датуючи її досить широко — кінцем XIII—XV ст. чи XIV—XV ст. (Богуславський 1998; 2002a; 2005; 2007b; 2013, с. 779—781, рис. 188; Беляєва, Фіалко 2008; Беляєва, Фіалко 2009; Карашевич 2010). Водночас, Г. С. Богуславський зауважує, що «парадна глазурована кераміка інших виробничих і стилістичних традицій складає більше половини зафіксованих знахідок цієї категорії археологічних артефактів» (Богуславський 2013, с. 783). Серед довізної кераміки дослідник

називає ті самі групи, що і його попередниці. Це насамперед кераміка «візантійського кола». До неї Г. Богуславський зараховує вироби, які на його думку надходили з центральновізантійських (Константинополь, Салоніки) та Болгарських (Варна) майстерень протягом XIV ст., але не розділяє їх між собою (Богуславський 2013, с. 784—785). Окрему увагу він приділяє іспанській кераміці з опаковою глазур'ю і люстровим розписом. Проте очевидно, що з атрибуцією цієї групи у дослідника виникали певні труднощі. Г. С. Богуславський пов'язує походження переважної більшості білгородських знахідок з Малагою, датуючи їх XIV ст. (Богуславський 2010a, с. 176, рис. 1; 2013, с. 785). Однак із восьми виробів, репрезентованих на ілюстрації¹, більшість належить до продукції валенсійських центрів і принаймні чотири з них (Богуславський 2010a, рис. 1: 1, 3—5) з'являються на ринках не раніше XV ст. і навіть другої його половини². Один уламок стінки посудини закритої форми з написом латиницею (Богуславський 2010a, рис. 1: 7) взагалі, імовірно, належить італійському альбарелло чи глечичку³.

Поміж східного імпорту враховано кашинувий посуд з міських центрів Поволжя, як наймасовіший з цього напрямку, а також окремі знахідки китайського селадону, які зрідка трапляються при розкопках. Детальний археологічний контекст повних форм золотоординського кашину був би досить цікавим для виокремлення археологічних комплексів XIV ст., але у публікаціях про нього не йдеться. Григорій Степанович також згадує кераміку «закавказького походження». Однак її базові характеристики залишилися невизначеними (Богуславський 2013, с. 785).

До виділених раніше груп довізної кераміки доосманського міста Г. С. Богуславський додає ще три. Посилаючись на маловідомі тези А. А. Кравченко 1990 р. (Кравченко 1990), він відмічає групу «сіроглиняної кераміки зі штампованим орнаментом», аналогії якій відомі у Сучаві, атрибутуючи її як «невизначений європейський імпорт (чи кераміку німецьких колоністів)» кінця XIV—XV ст. Проте технологічні характеристики та ілюстрації традиційно не наводять (Богуславський 2013, с. 790).

Детальніше дослідник розглядає «Мілетську» групу (т. зв. «Miletus Ware»), яка довозилася з Анатолії (Богуславський 2010b; 2013, с. 785,

1. Усього задекларовано «близько півтора десятка» нових знахідок, але інші не відображені ні у текстовій, ні у ілюстративній частині публікації (Богуславський 2010a, с. 175).
2. Детальніше про хронологію іспанської кераміки з олов'яною поливою у Північному Причорномор'ї див.: Тесленко 2021.
3. Посуд закритої форми з написами латиницею був поширений серед італійського фаянсу епохи Ренесансу (див., напр.: Тесленко 2008; Тесленко, Майко 2020), але без дослідження фрагмента в натурі його походження достеменно визначити складно.

790). Цікаво, що незважаючи на нові розробки стосовно хронології «Miletus Ware» у Північному Причорномор'ї, де на матеріалах з численних надійно датованих комплексів було окреслено нижню межу надходження цієї кераміки у регіон не раніше другої третини — середини XV ст. (Тесленко 2005; Гусач 2006), дослідник продовжує датувати ці вироби досить широко — XIV—XV ст., вважаючи за можливе присутність їх у комплексах «золотоординського часу», однак жодного разу не аналізує їх у купі з супутніми знахідками (Богуславський 2010b; 2013, с. 785).

Беручи до уваги роботи А. М. Масловського, Григорій Степанович спробував виділити серед білгородських знахідок «східно-кримську» кераміку, але так і не зміг пояснити чим вона відрізняється від «місцевої»¹. При цьому він стверджує, що обидві групи «наслідують саме візантійську школу», характерні риси якої він також не називає (Богуславський 2013, с. 785, рис. 190).

Усі означені хронологічні та інтерпретаційні казуси ще раз свідчать про сталість проблем з хронологією археологічних комплексів і керамічних виробів, а отже суттєві недоліки у методиці археологічних і керамологічних вишукувань, що виявилися притаманними новому поколінню дослідників середньовічного Білгороду також.

Керамічні знахідки з останніх розкопок цитаделі коротко репрезентує у своїй монографії І. Кіндя (Cândea 2016, р. 263—264; 275—276). Румунський дослідник традиційно не розподіляє їх за центрами виробництва. Декоровані екземпляри різного походження він об'єднує у гетерогенну групу «візантійського стилю» («Byzantine like» чи «Byzantine tradition») без подальшої градації. Виходячи з наведених ним ілюстрацій, це різні за походженням та хронологією вироби діапазону XIV—XVI ст. (Cândea 2016, fig. 10; 12—14; 46—49) та навіть більш пізня «османська» кераміка, частина якої, на думку археолога, була виготовлена у місцевих майстернях, а інша — була довізною (Cândea 2016, р. 264). Водночас, І. Кіндя звертає увагу на специфіку складу формувальних мас для керамічних виробів, які він вважав за місцеві, наголошуючи на значному вмісті вапнякової крихти у тісті, як притаманній їм рисі (Cândea 2016, р. 263). Утім детального аналізу компонентів керамічного комплексу, включно з його кількісними та якісними характеристиками, дослідник не додає. Тому реальне уявлення про місцеву гончарну продукцію, так само як і співвідношення керамічних складових у певних археологічних контекстах, з його публікації отримати навряд чи можливо.

1. У різних публікаціях одні й ті самі вироби він зараховував то до місцевої кераміки XIV ст. (Богуславський 2007, рис. 1: 1), то до «східно-кримського» імпорту XIV—XV ст. (Богуславський 2013, рис. 190: 1) без належних коментарів.

Отже очевидно, що за 30 років, які минули з часу виходу монографії А. А. Кравченко, комплекси і шари «золотоординського» і «молдавського» часів так і не вдалося чітко розділити археологічно. Через це, специфічні риси керамічних комплексів цих двох досить тривалих (близько століття кожний) періодів в історії міста, так само як і характерні особливості місцевої гончарної продукції, залишалися не з'ясованими.

Висновки і перспективи. Підводячи підсумок розгляду штудій кераміки Білгороду / Аккерману зазначимо, що масові середньовічні полив'яні вироби тут донедавна апріорі вважалися продукцією місцевих майстерень та асоціювалися з сім'єю «кераміки візантійського стилю» без будь-яких пояснень стосовно критеріїв цього «стилю». Хронологічна позиція виробів окреслювалася широко та не завжди коректно, здебільшого, «золотоординським» часом чи у межах XIV—XV ст. без подальшої хронологічної градації. Характеристика формувальної маси, бодай за візуальними ознаками, також була надто узагальненою і не сприяла чіткому розумінню специфічних рис місцевої гончарної продукції. Детальному аналізу напівфабрикатів, бракованих виробів і пічного припасу, який міг би внести ясність у ці питання, належної уваги не приділялося. Тож за якими саме ознаками, окрім масовості, визначалася група полив'яного посуду місцевого виробництва, і як вона розвивалася у часі досі, неясно. Також сумнівними залишалися атрибуція і датування деякої довізної кераміки, наприклад, іспанського люстру і «Miletus Ware». Були відсутні чіткі технологічні характеристики «кавказької» та «східнокримської» кераміки, що спантеличувало і самих дослідників, які часом не могли визначитися з належністю виробів до тієї чи іншої групи.

Натомість, на суміжних теренах, зокрема в Азаці (сучасне місто Азов, РФ) та Криму, де керамічні комплекси мають багато спільного з білгородськими, в останнє десятиліття ХХ і протягом поточного століття було досягнуто значних успіхів у типології та хронології керамічних виробів і археологічних контекстів кінця ХІІІ — кінця ХV і ХVІ ст. Вдалося вирізнити технологічні групи кераміки, які маркували певні виробничі традиції, а також визначити чіткі хронологічні індикатори та хронологічно значущі комбінації артефактів, завдяки чому їх датування стало можливим з точністю до чверті століття і навіть менше (детальніше див.: Масловський 2006; 2017; Тесленко 2018а; 2021). Тож у перспективі, застосування аналогічних методик для обробки керамічних знахідок з Білгороду, а також порівняльний аналіз матеріалів з різних пам'яток Північного Причорномор'я, має бути досить ефективним для ідентифікації різних груп керамічних виробів та деталізації їх датування, а отже і корегування хронології археологічних комплексів Білгороду.

Результативність означених підходів, у купі з залученням археометричних методів для

вивчення білгородської кераміки, було продемонстровано нещодавно, у ході виконання науково-дослідної роботи у межах спільного українсько-французького проєкту 2021—2022 рр. Роботи велися у двох напрямках. Перший з них передбачав перегляд та аналіз керамічних знахідок з розкопок минулих років, що зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України. Другий — типолого-хронологічні та археометричні дослідження різних груп кераміки, що походила із надійно датованих археологічних контекстів, розкопки яких проводилися експедицією ІА НАН України під керівництвом однієї із авторок у 2017 р. (Тесленко та ін. 2019). Результати цих дослідницьких зусиль уже підготовлені до публікацій (Тесленко, Мироненко 2022; Teslenko, Waksman forthcoming). Зупинимося коротко лише на головних з них.

1. У ході опрацювання керамічних колекцій розкопок 1969 і 1971 рр. з залученням порівняльного матеріалу новітніх досліджень на суміжних землях, вдалося визначити, що продукція однієї з гончарень, де випалювалися кахлі і полив'яний посуд, а отже й самі горни можуть бути датовані часом не раніше XV ст. Тобто стала очевидною їх належність до молдавського періоду історії міста, а не «першого етапу золотоординського», як декларувалося протягом півстоліття попередніми дослідниками. Це дозволяє суттєво переглянути уявлення про хронологію середньовічних культурних горизонтів Білгороду, що існували в наукових публікаціях досі. До того ж, віднайдені зразки продукції і пічного припасу з горну (кахля, триніжка) дозволили вперше отримати об'єктивну інформацію про особливості формувальних мас однієї з підгруп місцевих керамічних виробів (Тесленко, Мироненко 2022).

2. Зусилля міждисциплінарних досліджень (археологічні і археометричні), проведених спільно з Лабораторією археології та археометрії (м. Ліон, Франція), були сконцентровані на вивченні кераміки з комплексів молдавського і початку османського періоду, тобто кінця XIV — початку XV ст., яка ще й досі чітко не вирізнялася серед археологічних матеріалів пам'ятки. Особливу увагу привертають результати аналізів двох груп виробів — «кримського кола» і «візантійської». Вдалося з'ясувати, що усі відібрані зразки першої групи належать до продукції майстерень Криму. Це є вельми суттєвим відкриттям, що змінює уявлення про керамічний товарообмін у регіоні, оскільки дотепер у наукових публікаціях подібна кераміка зазвичай інтерпретувалася як продукція гончарень Білгорода. До того ж ця група складає переважну більшість комплексу полив'яної кераміки молдавського періоду пам'ятки взагалі, тож очевидно, що частка кримського імпорту в Білгород на той час була значно більшою, ніж вважалося раніше.

Хімічний склад сировини зразків другої групи виявився аналогічним продукції константи-

нопольської майстерні палеологівських часів, залишки якої були локалізовані у кварталі Сікеджи (Стамбул, Турція) на початку поточного століття (Waksman 2012). Ця обставина дозволяє дійти досить інноваційних висновків. Передусім, нині це є чи не єдиним доказом масового імпорту продукції столичного центру у Північне Причорномор'я протягом першої половини XV ст. Раніше вважалося, що візантійський посуд припинив надходження у регіон переважно наприкінці XIV — самому початку XV ст. По-друге, результати наших досліджень дають підстави для уточнення верхньої межі продуктивного функціонування константинопольського гончарного осередку. Наразі він може бути подовжений на першу половину XV ст. Припинення діяльності майстерні, імовірно, слід пов'язувати з захопленням візантійської столиці османами, що сталося у 1453 р. (Teslenko, Waksman forthcoming).

Отже подальші дослідження як старих, так і нових колекцій кераміки Білгороду, з застосуванням сучасних типолого-хронологічних та міждисциплінарних методів аналізу матеріалів, сприятимуть отриманню нової інформації щодо атрибуції і хронології керамічних комплексів і культурних шарів середньовічного міста. Водночас це значно збільшить можливості деталізації уявлень про торгівельні і міжкультурні зв'язки Білгороду у пізньовізантійський — ранньоосманський періоди.

ЛІТЕРАТУРА

Абызова, Е. Н., Бырня, П. П., Нудельман, А. Л. 1981. *Древности Старого Орхя. Золотоординский период*. Кишинёв: Штиинца.

Біляева, С. 2003. Османська художня кераміка у Північному Причорномор'ї. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 76-79.

Біляева, С., Фіалко, О. 2013. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, 1, с. 329-335.

Біляева, С. О., Фіалко, О. Є. 2009. Освітлювальні прилади з розкопок Нижнього двору Аккерманської фортеці. *Нові дослідження козацької доби в Україні*, 18, с. 390-398.

Біляева, С., Фіалко, О. 2015. Історія археологічних досліджень Білгород-Дністровської фортеці. *Археологія & Фортифікація України*: Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції, с. 269-274.

Біляева, С. А., Гаврись, Г. Г., Фіалко, Е. Е. 2017. Птахи у витворах середньовічного мистецтва Північного Причорномор'я. *Археологія і давня історія України*, 3 (24), с. 184-194.

Біляева, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Е. 2022. *Аkkerманська фортеця. Дослідження 1999—2010 років*. Київ: ІА НАН України.

Беляева, С. А., Фіалко, Е. Е. 2008. Аккерманська кераміка сграффито (по матеріалам раскопок 2004 г.). *Российская археология*, 2, с. 62-70.

Беляева, С. А., Фіалко, Е. Е. 2017. Кераміка Ізніка кінця XV—XVI вв. из раскопок Нижнего дво-

ра Аккерманской крепости. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII века*. 2. Казань; Кишинёв: Stratum plus, с. 561-580.

Богуславский, Г. С. 2000. Строительный комплекс золотоордынского времени из раскопок Белгород-Тирской экспедиции 1999 г. В: *Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я*. Одеса: Гермес, с. 141-142.

Богуславский, Г. С. 2002а. Поливная керамика из раскопок Белгород-Тирской экспедиции (1996—1998 гг.). In: Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). *Tyras — Cetatea Albă / Belhorod-Dnistros'kyj*. I: Săpături 1996—1999. Bucuresti: Pentru Străinătate, с. 265-268.

Богуславський, Г. С. 2002б. Деякі питання історії Білгороду на Дністрі VIII—X віків. *Культура народів Причорномор'я*, 31, с. 74-79.

Богуславский, Г. С. 2003. Раннемолдавские комплексы средневекового Белгорода (по материалам раскопок 1999—2000 гг.). В: Станко, Н. В. (ред.). *Древнее Причерноморье. V-е чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Материалы международной конференции (Одесса, 12—14 марта 2001 г.)*. Одесса, с. 30-35.

Богуславский, Г. С. 2005а. Северо-Западный квартал (новые данные о городской застройке золотоордынского Акчакермана по материалам раскопок 1999—2004 годов). *Культура народов Причерноморья*, 63, с. 96-102.

Богуславский, Г. С. 2005б. Поливная керамика с кобальтовой росписью из золотоордынского Белгорода (по материалам раскопок 1997 года). В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* I. Киев: Стилюс, с. 379-384.

Богуславский, Г. С. 2007. Поливная керамика местного производства из новых раскопок золотоордынского Акчакермана. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв. II международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Тезисы. Ялта, с. 3-7.

Богуславський, Г. 2008. Деякі зауваження до стратиграфії середньовічних шарів Білгород-Тирського городища. *Древнее Причерноморье*, VIII, с. 46-52.

Богуславський, Г. 2010а. Арабо-испанская поливная керамика средневекового Белгорода (из раскопок 1996—2004 гг.). В: Крыжицкий, Д. С. (ред.). *Тира-Белгород-Аккерман (материалы исследования)*. Одесса: Печатный дом, с. 174-177.

Богуславський, Г. 2010б. Раннеосманская керамика Белгород-Тирского городища (керамика «милетской серии» из раскопок 1996—2004 гг.). В: Крыжицкий, Д. С. (ред.). *Тира-Белгород-Аккерман (материалы исследований)*. Одесса: Печатный дом, с. 178-181.

Богуславский, Г. С. 2013. Белгород — Аджда Кермен — Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города). В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: ОАМ, с. 757-791.

Богуславский, Г. С., Дергачева, Л. В. 2010. Молдавские монеты из раскопок 2005—2007 гг. в Гражданском дворе Белгород-Днестровской крепости и некоторые проблемы постройки стен Гражданского двора. *Записки відділу нумізматики і торевастики Одеського археологічного музею*, 1, с. 73-91.

Богуславский, Г. С., Дергачева, Л. В. 2017. Средневековые молдавские и европейские монеты из

раскопок 1996—2010 гг. на территории Белгород-Тирского городища (Центральный раскоп, Северо-Западный участок). *Записки відділу нумізматики і торевастики Одеського археологічного музею*, III, с. 90-105.

Богуславский, Г. С., Янов, Д. М. 2014. Серебряные и биллонные монеты Крымского ханства из новейших находок в Белгороде (Аккермане). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XIX, с. 345-357.

Булатов, Н. М. 1968. Классификация кашинной поливной керамики золотоордынских городов. *Советская археология*, 4, с. 95-109.

Виноградська, Л. І. 1998. До історії розвитку кахлярства в Україні у XIV—XVII ст. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України: історико-археологічний збірник*. Київ: ІА НАН України, с. 265-272.

Виноградська, Л. І. 1999. Середньовічні кахлі з Білгорода-Дністровського. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 52-53.

Дмитров, Л. Д. 1949. Білгород-Дністровська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, II, с. 39-52.

Дмитров, Л. Д. 1952. Розкопки в м. Білгороді-Дністровському в 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 59-64.

Дмитров, Л. Д. 1955. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 121-123.

Карашевич, І. В. 2010. Середньовічні матеріали із розкопок Білгород-Дністровської експедиції 1946—1947, 1949—1950 рр. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 129-135.

Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира. Историко-археологический очерк*. Киев: Наукова думка.

Клейман, И. Б. 1979. Стратиграфия культурного слоя городища Тиры — Белгорода. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 54-75.

Клейман, И. Б. 1984. О раскопках в Тире В. А. Шахназарова в 1940 г. В: Телиженко, Т. Н. (ред.). *Новые археологические исследования на Одессине*. Киев: Наукова думка, с. 66-74.

Коваль, В. Ю. 2005. Кашинная керамика в Золотой Орде. *Российская археология*, 2, с. 75-86.

Кравченко, А. А. 1969. Средневековая гончарная печь в Белгороде-Днестровском. *Археологические открытия 1968 года*, с. 322-324.

Кравченко, А. А. 1972. Торговые связи Белгорода в XIII—XIV вв. В: *Тези пленарних і секційних доповідей XV наукової конференції ІА АН УРСР*. Одеса, с. 405-407.

Кравченко, А. А. 1975. Ремесленное производство золотоордынского Белгорода. В: *150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции*. Киев: АН УССР, с. 176-178.

Кравченко, А. А. 1976. Жилые комплексы золотоордынского Белгорода. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 8, с. 131-143.

Кравченко, А. А. 1979. Производственные комплексы Белгорода XIII—XIV вв. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 115-135.

Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII — XIV вв.)*. Киев: Наукова думка.

- Кравченко, А. А. 1990. Об одной из групп привозной керамики конца XIV — начала XV в. из Белгорода-Днестровского. В: *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции*. I: История. Белгород-Днестровский: Управление культуры Одесского облисполкома, с. 70-71.
- Кравченко, А. А. 1998. Торговые связи Белгорода на Днестре со странами Средиземноморья в XIII—XIV вв. (по материалам поливной керамики). В: *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики. Тезисы докладов научной конференции (Ялта, 25—29 мая 1998 г.)*. Симферополь: Каламо, с. 129-131.
- Кравченко, А. А. 2005. Венецианская поливная керамика XVI в. из Белгорода-Днестровского. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* I. Киев: Стилос, с. 411-414.
- Кравченко, А. А., Столярик, Е. С. 1983. Керамика византийского круга из Белгорода XIII—XIV вв. В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 179-190.
- Кравченко, А. А., Столярик, Е. С. 1984. Керамические сферокопусы Белгорода XIV в. В: Телиженко, Т. Н. (ред.). *Новые археологические исследования на Одещине*. Киев: Наукова думка, с. 136-144.
- Красножон, А. В. 2012. *Крепость Белгород (Акерман) на Днестре: история строительства*. Кишинёв: Stratum plus.
- Крижицкий, С. Д. 1972. Стан і завдання археологічних досліджень Тіри-Білгорода. *Вісник АН УРСР*, 7, с. 47-53.
- Крижицкий, С. Д., Клейман, И. Б. 1979. Раскопки Тирыв в 1963 и в 1965—1976 гг. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 19-54.
- Кушнеревич, А. Н. 2003. Готические изразцы Великого княжества Литовского XIV—XV веков. В: Гордин, А. М., Иоаннисян, О. М. (ред.). *Архитектурно-археологический семинар «Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы»*. Материалы научного заседания (Санкт-Петербург, 14—15 мая 2002 г.). Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 138-149.
- Масловский, А. Н. 2006. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2004 году*, 21, с. 308-472.
- Масловский, А. Н. 2017. Восточнокрымский поливной импорт в золотоордынском Азаке. Вопросы хронологии. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. 2. Казань; Кишинёв: Stratum, с. 455-490.
- Мезенцева, Г. Г. 1981. Раскопки в Белгород-Днестровской крепости. *Археологические открытия 1980 года*, с. 283.
- Мезенцева, Г. Г. 1986. Средневековый Белгород. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 513-518.
- Мезенцева, Г. Г., Иваненко, И. А. 1979. Открытия в Белгород-Днестровском. *Археологические открытия 1978 года*, с. 369.
- Паршина, Е. А., Тесленко, И. Б., Зеленко, С. М. 2001. Гончарные центры Таврики VIII—X вв. В: Паршина, О. О. (ред.). *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. Київ: Стилос, с. 52-81.
- Пигарёв, Е. М. 2015. *Гончарное производство золотоордынского города Сарай (Селитренное городище)*. Материалы и исследования по археологии Поволжья, 7. Йошкар-Ола: МарГУ.
- Полевой, Л. Л. 1964. Поливная керамика из раскопок гончарного района на поселении XIV в. у с. Костешты. В: Зеленчук, В. С. (ред.). *Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР*. Кишинёв: Картя молдовеняскэ, с. 166-181.
- Полевой, Л. Л. 1969. *Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV веке. По материалам раскопок гончарного квартала на поселении Костешты*. Кишинёв: АН МССР.
- Полевой, Л. Л. 1979. *Очерки исторической географии Молдавии (XIII—XV вв.)*. Кишинёв: Штиинца.
- Полевой, Л. Л., Бырня, П. П. 1974. *Средневековые памятники XIV—XVII вв.* Кишинёв: Штиинца.
- Рабинович, М. Г. 1968. Исследования средневековых слоёв Белгород-Днестровского в 1954 и 1958 г. *Краткие сообщения Института археологии*, 113, с. 102-107.
- Рабинович, М. Г. 1972. Молдавский дом XV в. из Белгорода-Днестровского. В: *Тези пленарних і секційних доповідей XV наукової конференції ІА АН УРСР*. Одеса, с. 404-405.
- Росохацкий, А. А., Кындя, И., Батизат, Г. В., Кожокару, В. М., Оприш, И., Самойлова, Т. Л. 1999. Некоторые итоги археологических исследований Белгород-Тирской экспедиции в 1997—1998 гг. *Охрана и исследование памятников археологии в Одесской обл.*, 1, с. 5-12.
- Руссев, Н. Д. 2015. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья — Белгород и Олешье. В: Бочаров, С. Г., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Кишинёв: Stratum plus, с. 31-32.
- Рябцева, С. С., Савельев, О. К. 2014. Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости. *Stratum plus*, 5, с. 157-175.
- Самойлова, Т. Л. 2008. Исследования последних лет античной Тирыв и проблемы её изучения. In: Rapuci-Władyka, E. (ed.). *Pontika 2006. Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies. Proceedings of the International Conference (Krakow 18th March, 2006)*. Kraków: Jagiellonian University, с. 161-174.
- Самойлова, Т. Л., Кожокару, В., Богуславский, Г. С. 2002. Античная Тира — Средневековый Белгород (отчёт о раскопках 1996—1999 гг.). In: Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). *Tyras — Cetatea Albă / Belhorod-Dniestros'kyj*. I: Săpături 1996—1999. Bucuresti: Pentru Străinătate, с. 178-180.
- Смирнов, Г. Д. 1956. Производство красноглиняных печных изразцов и опыт реконструкции печей по материалам Старого Орхея. *Известия Молдавского филиала Академии наук СССР*, 4 (31), с. 75-87.
- Столярик, Е. С. 1982. Турецкая художественная керамика XVI в. из Белгорода-Днестровского. В: Гудкова, А. В. (ред.). *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 173-183.
- Тесленко, И. Б. 2018а. Виробництво поливної посуду в Криму за часів Улуг Улусу. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 7-83. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.01>
- Тесленко, И. Б. 2018б. Поливная керамика византийского круга эпохи Палеологов из раскопок

- крепости в Алуште. *Матеріали по археології, історії і етнографії Тавриш*, XXIII, с. 467-506.
- Тесленко, І. Б. 2021. *Кераміка Крима XV века*. Київ: ІА НАН України.
- Тесленко, І. Б., Богуславський, Г. С., Красножон, А. В., Теліженко, С. А. 2019. Археологічні дослідження на території Білгород-Дністровської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 179-182.
- Тесленко, І. Б., Майко, В. В. 2019. «Elaborate Incised Ware» византийського круга из Судака и его окрестностей. В: Алексеенко, Н. А. (ред.). *Херсоооо Оѳемата: империя и полис. XI Международный Византийский Семинар (Севастополь — Балаклава, 3—7 июня 2019 г.)*. Матеріали науочної конференції. Севастополь, с. 199-208.
- Тесленко, І. Б., Мироненко, Л. В. 2022. Кераміка середньовічного Білгороду: матеріали розкопок 1969, 1971 рр. *Археологія*, 2, с. 128-152.
- Фурманська, А. І. 1962. Розкопки Тирі в 1958 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XI, с. 122-137.
- Фурманская, А. И. 1964. Исследования Тиря. *Краткие сообщения Одесского археологического музея 1962 г.*, с. 56-63.
- Фурманская, А. И., Максимов, Е. В. 1955. Раскопки в Белгороде-Днестровском. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 64-66.
- Фурманская, А. И. 1979. Раскопки Тиря в 1962—1963 гг. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Київ: Наукова думка, с. 5-18.
- Шлапак, М. Е. 2001. *Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества)*. Кишинёв: ARC.
- Штерн, Э. Р. 1901. О последних раскопках в Аккермане (с приложением плана). *Записки Одесского общества истории и древностей*, 23, с. 1-32.
- Штерн, Э. Р. 1906. Экскурсия в Аккерман. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 26, с. 87-90.
- Штерн, Э. Р. 1913. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 31, с. 92-101.
- Avakian, Gr. 1924. Cetatea Albă. Cum se distruge un monument istoric. *Cronica Numismatică și Arheologică*, IV, p. 3-7.
- Avakian, Gr. 1931. Săpăturile de la Cetatea Albă. *Anuarul Comisiunii Monumentelor. Istorie, Secția din Basarabia, Chișinău*, III, p. 47-104.
- Batariu, P.-V. 1999. *Cahle din Moldova Medievală (secolele XIV—XVIII)*. Suceava: Istros.
- Berti, G., Tongiorgi, E. 1986. Ceramiche importate della Spagna nell'area pisana del XII al XV secolo. In: Zozaya, J. (ed.). *Actas II Coloquio cerámica medieval del Mediterráneo occidental, Toledo, 1981*. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 315-346.
- Biliaieva, S. 2010. The collection of Ottoman Pipes from archaeological investigations in the north black sea area of the Ukraine. *Journal of the Academie internationale de la pipe*, 3, p. 97-111.
- Biliaieva, S., Fialko, O. 2011. Art ceramics of the Islamic world in Ukrainian lands (13th—18th centuries). In: Biedrońska-Słota, B., Ginter-Frolow, M., Malinowski, J. (eds.). *The Art of the Islamic World and the Artistic Relationships Between Poland and Islamic Countries. 11th conference of the Polish Institute of World Art Studies, 1st Conference of Islamic Art in Poland*. Krakow: Museum of Japanese Art and Technology, p. 215-222.
- Carru, D. 1995. *De l'Orient à la table du Pape: L'importation des céramiques dans la région d'Avignon au Moyen âge tardif, XIVe—XVIe siècles*. Documents d'archéologie vauclusienne, 5. Service régional de l'archéologie.
- Cândeia, I. 1999. Cercetările arheologice din anii 1997—1998 de la Belgorod-Dnestrovsk (Cetatea Albă). *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, III, p. 385-456.
- Cândeia, I. 2016. *Cetatea Albă: Cercetările arheologice și istorice*. Brăila: Istros.
- Constantinescu, N. 1959. Contributii la cunoasterea ceramicii bizantine de la Cetatea Alba (Belgorod Dniestrovski). *Studii si cercetări istorie veche*, 10 (2), p. 441-451.
- Cozza, F. 1989. *La produzione ceramica veneta dal Basso Medioevo al Rinascimento*. Este: Libreria Editrice Ziolo.
- Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kafłowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich, PAN.
- González Ballesteros, J. A. 2015. Aproximación al análisis de la cerámica bajomedieval de reflejo metálico en la judería del Castillo de Lorca. In: Fernández Díaz, A. (ed.). *I Encuentro de Jyvenes Investigadores en Arqueología de la Región de Murcia: de la arqueología prehistórica a la arqueología industrial*. Espinardo: Universidad de Murcia, p. 497-538.
- Günsenin, N. 1989. Recherches sur les Amphores Byzantines dans les Musées Turcs. *Bulletin de correspondance hellénique*, XVIII, p. 267-276.
- Heege, E. R. 2017. Evropská kachlová kamna od svých počátků až do doby baroka — skica. In: Šrejberova, J. (ed.). *Svět kachlových kamen. Kachle a kachlová kamna severozapadních Čech*. Most: Oblastní muzeum v Mostě, s. 12-19.
- Heege, E. R. 2012. *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Reconstruction*. Basel: Schweizerischer Burgenverein.
- Ławrynowicz, O., Nowakowski, P. A. 2009. Stove tiles as a source of knowledge about medieval and Early Modern arms and armour. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, p. 2-14.
- Nicorescu, P. 1931a. *Cetatea Albă*. Craiova: Ramuri.
- Nicorescu, P. 1931b. Lucrări de consolidare și de restaurare la Cetatea-Albă. *Comisiunea Monumentelor Istorie (Sectia din Basarabia)*, III, p. 115-128.
- Nicorescu, P. 1933. Fouilles de Tyras. *Dacia*, 3—4, p. 557-601.
- Pavlík, Č. 2007. Gotické a renesanční kachle pod Ždánickým lesem. *RegioM: sborník Regionálního muzea v Mikulově*, p. 74-90.
- Raptis, K. T. 2012. Early Christian and Byzantine ceramic production workshops in Greece: typology and distribution, in: Gelichi, S. (ed.). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla ceramica medievale nel Mediterraneo: Venezia, Scuola Grande dei Carmini, Auditorium Santa Margherita, 23—27 novembre 2009*. Firenze: All'Insegna del Giglio, Bordo San Lorenzo, p. 38-43.
- Slătineanu, B., 1937. Contribuțiuni la ceramica bizantină de la Turnu-Severin, Cetatea Albă și Enisala. *Revista Fundațiilor Regale*, IV, 11, p. 321-340.
- Spinei, V. 1994. La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe—XIVe siècles. *Balkan Studies*, 35 (2), p. 197-269.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2022. Late Byzantine imports in the Crimea: archaeological contexts and archaeometric investigations. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N. (eds.). *Proceeding of 12th International Congress on Medieval & Modern*

Period Mediterranean Ceramic (Athens, Greece), 21—27.10.2018. Athens, p. 329-338.

Teslenko, I., Waksman, S. Y. Forthcoming. Glazed pottery from the excavation in Akkerman (Bilgorod-Dnistrovskiy, Ukraine), preliminary results of archaeological and archaeometric study. In: *Proceeding of 13th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic. Grenada (Spain), November 8—13, 2021.*

REFERENCES

Abyzova, E. N., Byrnia, P. P., Nudelman, A. L. 1981. *Drevnosti Starogo Orkheia. Zolotoordynskii period.* Kishinev: Shtiintsa.

Biliaieva, S. 2003. Osmanska khudozhnia keramika u Pivnichnomu Prychornomor'i. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 12, s. 76-79.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2013. Ukrainska keramika z rozkopok Akkermanskoj fortetsi (do pytannia pro etnokulturnyi rozvytok Pivdnia Ukrainy). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, 1, s. 329-335.

Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ye. 2009. Osvitliuvalni pryklady z rozkopok Nyzhnogo dvoru Akkermanskoj fortetsi. *Novi doslidzhennia kozatskoi doby v Ukraini*, 18, s. 390-398.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2015. Istoriia arkheolohichnykh doslidzhen Bilhorod-Dnistrovskoi fortetsi. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy: Zbirnyk materialiv V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 269-274.

Biliaieva, S. A., Havrys, H. H., Fialko, E. E. 2017. Pta-khy u vytvorakh serednovichnoho mystetstva Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (24), s. 184-194.

Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Fialko, O. E. 2022. *Akkermanska fortetsia. Doslidzhennia 1999—2010 rokiv.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Biliaieva, S. A., Fialko, E. E. 2008. Akkermanskaia keramika sgraffito (po materialam raskopok 2004 g.). *Rossiiskaia arkheolohiia*, 2, s. 62-70.

Biliaieva, S. A., Fialko, E. E. 2017. Keramika Iznika kontsa XV—XVI vv. iz raskopok Nizhnego dvora Akkermanskoj kreposti. In: Bocharov, S. G., Fransua, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII veka*. 2. Kazan; Kishinev: Stratum plus, s. 561-580.

Boguslavskii, G. S. 2000. Stroitelnyi kompleks zolotoordynskogo vremeni iz raskopok Belgorod-Tirskoi ekspeditsii 1999 g. In: *Pam'iatky arkheolohii Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia.* Odesa: Hermes, s. 141-142.

Boguslavskii, G. S. 2002a. Polivnaia keramika iz raskopok Belgorod-Tirskoi ekspeditsii (1996—1998 gg.). In: Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). *Tyras — Cetatea Albă / Belhorod-Dnistros'kyj*. I: Săpături 1996—1999. Bucuresti: Pentru Străinătate, s. 265-268.

Bohuslavskiy, H. S. 2002b. Deiaki pytannia istorii Bilhoroda na Dnistri VIII—X vikiv. *Kultura narodov Prichernomoria*, 31, s. 74-79.

Boguslavskii, G. S. 2003. Rannemoldavskie komplekсы srednevekovogo Belgoroda (po materialam raskopok 1999—2000 gg.). In: Stanko, N. V. (ed.). *Drevnee Prichernomorie. V-e chteniia pam'iaty prof. P. O. Karyshkovskogo. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii (Odessa, 12—14 marta 2001 g.)*. Odessa, s. 30-35.

Boguslavskii, G. S. 2005a. Severo-Zapadnyi kvartal (novye dannye o gorodskoi zastroike zolotoordynskogo Akchakermana po materialam raskopok 1999—2004 godov). *Kultura narodov Prichernomoria*, 63, s. 96-102.

Boguslavskii, G. S. 2005b. Polivnaia keramika s kobaltovoi rospisiu iz zolotoordynskogo Belgoroda (po materialam raskopok 1997 goda). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* I. Kiev: Stilos, s. 379-384.

Boguslavskii, G. S. 2007. Polivnaia keramika mestnogo proizvodstva iz novykh raskopok zolotoordynskogo Akchakermana. In: *Polivnaia keramika Vostochnoi Evropy, Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv. II mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (Ialta, 19—23 noiabria 2007 g.)*. Tezisy. Ialta, s. 3-7.

Bohuslavskiy, H. 2008. Deiaki zauvazhennia do stratyhrafiy serednovichnykh shariv Bilhorod-Tirskoho horodyscha. *Drevnee Prichernomorie*, VIII, s. 46-52.

Boguslavskii, G. 2010a. Arabo-ispanskaia polivnaia keramika srednevekovogo Belgoroda (iz raskopok 1996—2004 gg.). In: Kryzhitskii, D. S. (ed.). *Tira-Belgorod-Akkerman (materialy issledovaniia)*. Odessa: Pechatnyi dom, s. 174-177.

Boguslavskii, G. 2010b. Ranneosmanskaia keramika Belgorod-Tirskogo gorodishcha (keramika «miletskoi serii» iz raskopok 1996—2004 gg.). In: Kryzhitskii, D. S. (ed.). *Tira-Belgorod-Akkerman (materialy issledovaniia)*. Odessa: Pechatnyi dom, s. 178-181.

Boguslavskii, G. S. 2013. Belgorod — Akdzha Kermen — Asprokastro (oherk istorii i arkheologii srednevekovogo goroda). In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (ed.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: OAM, s. 757-791.

Boguslavskii, G. S., Dergacheva, L. V. 2010. Moldavskie monety iz raskopok 2005—2007 gg. v Grazhdanskom dvore Belgorod-Dnestrovskoi kreposti i nekotorye problemy postroiki sten Grazhdanskogo dvora. *Zapysky viddilnu numizmatyky i torevtyky Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu*, 1, s. 73-91.

Boguslavskii, G. S., Dergacheva, L. V. 2017. Srednevekovye moldavskie i evropeiske monety iz raskopok 1996—2010 gg. na territorii Belgorod-Tirskogo gorodishcha (Tsentralnyi raskop, Severo-Zapadnyi uchastok). *Zapysky viddilnu numizmatyky i torevtyky Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu*, III, s. 90-105.

Boguslavskii, G. S., Ianov, D. M. 2014. Serebrianye i bilonnye monety Krymskogo khanstva iz noveishikh nakhodok v Belgorode (Akkermane). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XIX, s. 345-357.

Bulatov, N. M. 1968. Klassifikatsiia kashinnoi polivnoi keramiki zolotoordynskikh gorodov. *Sovetskaia arkheolohiia*, 4, s. 95-109.

Vynohrodska, L. I. 1998. Do istorii rozvytku kakhliarstva v Ukraini u XIV—XVII st. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy: istoryko-arkheolohichni zbirnyk*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 265-272.

Vynohrodska, L. I. 1999. Serednovichni kakhli z Bilhoroda-Dnistrovskoho. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 52-53.

Dmytrov, L. D. 1949. Bilhorod-Dnistrovska arkheolohichna ekspeditsiia. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, II, s. 39-52.

Dmytrov, L. D. 1952. Rozkopky v m. Bilhorod-Dnistrovskomu v 1947 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, IV, s. 59-64.

Dmytrov, L. D. 1955. Osnovni pidsumky Izmail'skoi arkheolohichnoi ekspeditsii 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, V, s. 121-123.

Karashevych, I. V. 2010. Serednovichni materialy iz rozkopok Bilhorod-Dnistrovskoi ekspeditsii 1946—1947, 1949—1950 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 129-135.

Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. 1985. *Drevnii gorod Tira. Istoriko-arkheologicheskii oherk*. Kiev: Naukova dumka.

Kleiman, I. B. 1979. Stratigrafiia kulturnogo sloia gorodishcha Tiry — Belgoroda. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (ed.). *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kiev: Naukova dumka, s. 54-75.

Kleiman, I. B. 1984. O raskopkakh v Tiry V. A. Shakhnazarova v 1940 g. In: Telizhenko, T. N. (ed.). *Novye arkheologicheskie issledovaniia na Odesshchine*. Kiev: Naukova dumka, s. 66-74.

Koval, V. Iu. 2005. Kashinnaia keramika v Zolotoi Orde. *Rossiiskaia arkheolohiia*, 2, s. 75-86.

Kravchenko, A. A. 1969. Srednevekovaia goncharnaia pech v Belgorode-Dnestrovskom. *Arkheologicheskie otkrytiia 1968 goda*, s. 322-324.

Kravchenko, A. A. 1972. Torgovye sviazi Belgoroda v XIII—XIV vv. In: *Tezy plenarnykh i sektsiinykh dopovidei XV naukovoii konferentsii IA AN URSS*. Odessa, s. 405-407.

Kravchenko, A. A. 1975. Remeslennoe proizvodstvo zolotoordynskogo Belgoroda. In: *150 let Odesskomu arkheologicheskomu muzeiu AN USSR. Tezisy dokladov iubileinoi konferentsii*. Kiev: AN USSR, s. 176-178.

Kravchenko, A. A. 1976. Zhilye komplekсы zolotoordynskogo Belgoroda. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 8, s. 131-143.

- Kravchenko, A. A. 1979. Proizvodstvennyye kompleksy Belgoroda XIII—XIV vv. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (ed.). *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kiev: Naukova dumka, s. 115-135.
- Kravchenko, A. A. 1986. *Srednevekovyi Belgorod na Dnestre (konets XIII — XIV vv.)*. Kiev: Naukova dumka.
- Kravchenko, A. A. 1990. Ob odnoi iz grupp privoznoi keramiki kontsa XIV — nachala XV v. iz Belgoroda-Dnestrovskogo. In: *Problemy istorii i arkheologii Nizhnego Podnestrovia. Tezisy dokladov i soobshchenii nauchno-prakticheskoi istoriko-kraevedcheskoi konferentsii*. I: Istoriiia. Belgorod-Dnestrovskii: Upravlenie kultury Odesskogo oblispolkoma, s. 70-71.
- Kravchenko, A. A. 1998. Torgovye svyazi Belgoroda na Dnestre so stranami Sredizemnomoria v XIII—XIV vv. (po materialam polivnoi keramiki). In: *Istoriko-kulturnye svyazi Prichernomoria i Sredizemnomoria X—XVIII vv. po materialam polivnoi keramiki. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii (Ialta, 25—29 maia 1998 g.)*. Simferopol: Kalamo, s. 129-131.
- Kravchenko, A. A. 2005. Venetsianskaia polivnaia keramika XVI v. iz Belgoroda-Dnestrovskogo. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* I. Kiev: Stilos, s. 411-414.
- Kravchenko, A. A., Stoliarik, E. S. 1983. Keramika vizantiiskogo kruga iz Belgoroda XIII—XIV vv. In: Dzis-Raiko, G. A. (ed.). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 179-190.
- Kravchenko, A. A., Stoliarik, E. S. 1984. Keramicheskie sferokonusy Belgoroda XIV v. In: Telizhenko, T. N. (ed.). *Novye arkheologicheskie issledovaniia na Odesshchine*. Kiev: Naukova dumka, s. 136-144.
- Krasnozhon, A. V. 2012. *Krepost Belgorod (Akkerman) na Dnestre: istoriia stroitelstva*. Kishinev: Stratum plus.
- Kryzhytskyi, S. D. 1972. Stan i zavdannia arkheolohichnykh doslidzhen Tiry-Bilhoroda. *Visnyk AN URSSR*, 7, s. 47-53.
- Krizhitskii, S. D., Kleiman, I. B. 1979. Raskopki Tiry v 1963 i v 1965—1976 gg. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (eds.). *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kiev: Naukova dumka, s. 19-54.
- Kushnerevich, A. N. 2003. Goticheskie izraztsy Velikogo kniazhestva Litovskogo XIV—XV vekov. In: Gordin, A. M., Ioannisian, O. M. (eds.). *Arkhiturno-arkheologicheskii seminar «Iz istorii stroitelnoi keramiki srednevekovoi Vostochnoi Evropy». Materialy nauchnogo zasedaniia (Sankt-Peterburg, 14—15 maia 2002 g.)*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 138-149.
- Maslovskii, A. N. 2006. Keramicheskii kompleks Azaka. Kratkaia kharakteristika. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v Azove i na Nizhnem Donu v 2004 godu*, 21, s. 308-472.
- Maslovskii, A. N. 2017. Vostochnokrymskii polivnoi import v zolotoordynskom Azake. Voprosy khronologii. In: Bocharov, S. G., Fransua, V., Sitdikov, A. G. (eds.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. 2. Kazan; Kishinev: Stratum, s. 455-490.
- Mezentseva, G. G. 1981. Raskopki v Belgorod-Dnestrovskoi kreposti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1980 goda*, s. 283.
- Mezentseva, G. G. 1986. Srednevekovii Belgorod. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody. Kiev: Naukova dumka, s. 513-518.
- Mezentseva, G. G., Ivanenko, I. A. 1979. Otkrytiia v Belgorod-Dnestrovskom. *Arkheologicheskie otkrytiia 1978 goda*, s. 369.
- Parshina, E. A., Teslenko, I. B., Zelenko, S. M. 2001. Goncharnye tsentry Tavriki VIII—X vv. In: Parshyna, O. O. (ed.). *Morska torhivlia v Pivnichnomu Prychornomor'ї*. Kyiv: Stylos, s. 52-81.
- Pigarev, E. M. 2015. *Goncharnoe proizvodstvo zolotoordynskogo goroda Sarai (Selitrennoe gorodishche)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii Povolzhia, 7. Ioshkar-Ola: MarGU.
- Polevoi, L. L. 1964. Polivnaia keramika iz raskopok goncharnogo raiona na poselenii XIV v. u s. Kosteshty. In: Zelenchuk, V. S. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii i etnografii Moldavskoi SSR*. Kishinev: Kartia moldoveniaske, s. 166-181.
- Polevoi, L. L. 1969. *Gorodskoe goncharstvo Pruto-Dnestrovia v XIV veke. Po materialam raskopok goncharnogo kvartala na poselenii Kosteshty*. Kishinev: AN MSSR.
- Polevoi, L. L. 1979. *Ocherki istoricheskoi geografii Moldavii (XIII—XV vv.)*. Kishinev: Shtiintsa.
- Polevoi, L. L., Byrnia, P. P. 1974. *Srednevekovye pamiatniki XIV—XVII vv.* Kishinev: Shtiintsa.
- Rabinovich, M. G. 1968. Issledovaniia srednevekovykh sloev Belgorod-Dnestrovskogo v 1954 i 1958 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 113, s. 102-107.
- Rabinovich, M. G. 1972. Moldavskii dom XV v. iz Belgoroda-Dnestrovskogo. In: *Tezy plenarnykh i sektsiinykh dopovidei XV naukovoii konferentsii IA AN URSSR*. Odesa, s. 404-405.
- Rosokhatskii, A. A., Kyndia, I., Batizat, G. V., Kozhokaru, V. M., Oprish, I., Samoilova, T. L. 1999. Nekotorye itogi arkheologicheskikh issledovaniia Belgorod-Tirskoi ekspeditsii v 1997—1998 gg. *Okhrana i issledovanie pamiatnikov arkheologii v Odesskoi obl.*, 1, s. 5-12.
- Russev, N. D. 2015. Dva varianta gorodskoi istorii srednevekovogo Prichernomoria — Belgorod i Oleshe. In: Bocharov, S. G., Sitdikov, A. G. (ed.). *Genuezskaia Gazariia i Zolotaia Orda*. Kishinev: Stratum plus, s. 31-32.
- Riabtseva, S. S., Savelev, O. K. 2014. Nekotorye predmety iz tsvetnykh metallov i iuvelirnyi instrumentarii iz raskopok Belgorod-Dnestrovskoi kreposti. *Stratum plus*, 5, s. 157-175.
- Samoilova, T. L. 2008. Issledovaniia poslednykh let antichnoi Tiry i problemy ee izucheniia. In: Papuci-Wladyka, E. (ed.). *Pontika 2006. Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies. Proceedings of the International Conference (Krakow 18th March, 2006)*. Kraków: Jagiellonian University, s. 161-174.
- Samoilova, T. L., Kozhokaru, V., Boguslavskii, G. S. 2002. Antichnaia Tira — Sradnevekovyi Belgorod (Otchet o raskopkakh 1996—1999 gg.). In: Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). *Tyras — Cetatea Albă / Belhorod-Dnistros'kyj*. I: Săpături 1996—1999. Bucuresti: Pentru Străinătate, s. 178-180.
- Smirnov, G. D. 1956. Proizvodstvo krasnogliniannykh pechnykh izraztsov i opit rekonstruktsii pechei po materialam Starogo Orkheia. *Izvestiia Moldavskogo filiala Akademii nauk SSSR*, 4 (31), s. 75-87.
- Stoliarik, E. S. 1982. Turetskaia khudozhestvennaia keramika XVI v. iz Belgoroda-Dnestrovskogo. In: Gudkova, A. V. (ed.). *Pamiatniki rimskogo i srednevekovogo vremeni v Severo-Zapadnom Prichernomorie*. Kiev: Naukova dumka, s. 173-183.
- Teslenko, I. B. 2018a. Vyrobnystvo polyv'ianoho posudu v Krymu za chasiv Uluh Ulusu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 7-83. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.01>
- Teslenko, I. B. 2018b. Polivnaia keramika vizantiiskogo kruga epokhi Paleologov iz raskopok kreposti v Alushte. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XXIII, s. 467-506.
- Teslenko, I. B. 2021. *Keramika Kryma XV veka*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Teslenko, I. B., Bohuslavskii, H. S., Krasnozhon, A. V., Telizhenko, S. A. 2019. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Bilhorod-Dnistrovskoi fortetsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 179-182.
- Teslenko, I. B., Maiko, V. V. 2019. «Elaborate Incised Ware» vizantiiskogo kruga iz Sudaka i ego okrestnosti. In: Alekseenko, N. A. (ed.). *Χερσονοσ Θευατα: imperiia i polis. XI Mezhdunarodnyi Vizantiiskii Seminar (Sevastopol — Balaklava, 3—7 iunია 2019 g.)*. Materialy nauchnoi konferentsii. Sevastopol, s. 199-208.
- Teslenko, I. B., Myronenko, L. V. 2022. Keramika serednovichnogo Bilhorodu: materialy rozkopok 1969, 1971 rr. *Arkheolohiia*, 2, s. 128-152.
- Furmanska, A. I. 1962. Rozkopky Tiry v 1958 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSSR*, XI, s. 122-137.
- Furmanskaia, A. I. 1964. Issledovaniia Tiry. *Kratkie soobshcheniia Odesskogo arkheologicheskogo muzeia 1962 g.*, s. 56-63.
- Furmanskaia, A. I., Maksimov, E. V. 1955. Raskopki v Belgorode-Dnestrovskom. *Kratkie soobshcheniia IA AN URSSR*, 4, s. 64-66.
- Furmanskaia, A. I. 1979. Raskopki Tiry v 1962—1963 gg. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (eds.). *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-18.

- Shlapak, M. E. 2001. *Belgorod-Dnestrovskaja krepost (issledovanie srednevekovogo oboronnogo zodchestva)*. Kishinev: ARC.
- Shtern, E. R. 1901. O poslednikh raskopkakh v Akkermane (s prilozheniem plana). *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 23, s. 1-32.
- Shtern, E. R. 1906. Ekskursiia v Akkerman. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 26, s. 87-90.
- Shtern, E. R. 1913. Raskopki v Akkermane letom 1912 g. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 31, s. 92-101.
- Avakian, Gr. 1924. Cetatea Albă. Cum se distruge un monument istoric. *Cronica Numismatică și Arheologică*, IV, p. 3-7.
- Avakian, Gr. 1931. Săpăturile de la Cetatea Albă. *Anuarul Comisiunii Monumentelor. Istorie, Secția din Basarabia, Chișinău*, III, p. 47-104.
- Batariuc, P.-V. 1999. *Cahle din Moldova Medievală (secolele XIV—XVIII)*. Suceava: Istros.
- Berti, G., Tongiorgi, E. 1986. Ceramiche importate della Spagna nell'area pisana del XII al XV secolo. In: Zozaya, J. (ed.). *Actas II Coloquio cerámica medieval del Mediterráneo occidental, Toledo, 1981*. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 315-346.
- Biliaieva, S. 2010. The collection of Ottoman Pipes from archaeological investigations in the north black sea area of the Ukraine. *Journal of the Academie internationale de la pipe*, 3, p. 97-111.
- Biliaieva, S., Fialko, O. 2011. Art ceramics of the Islamic world in Ukrainian lands (13th—18th centuries). In: Biedrońska-Słota, B., Ginter-Frołow, M., Malinowski, J. (eds.). *The Art of the Islamic World and the Artistic Relationships Between Poland and Islamic Countries. 11th conference of the Polish Institute of World Art Studies, 1st Conference of Islamic Art in Poland*. Krakow: Museum of Japanese Art and Technology, p. 215-222.
- Carru, D. 1995. *De l'Orient à la table du Pape: L'importation des céramiques dans la région d'Avignon au Moyen âge tardif, XIVe—XVIe siècles*. Documents d'archéologie vauclusienne, 5. Service régional de l'archéologie.
- Cândeia, I. 1999. Cercetările arheologice din anii 1997—1998 de la Belgorod-Dnestrovsk (Cetatea Albă). *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, III, p. 385-456.
- Cândeia, I. 2016. *Cetatea Albă: Cercetările arheologice și istorice*. Brăila: Istros.
- Constantinescu, N. 1959. Contributii la cunoasterea ceramicii bizantine de la Cetatea Alba (Belgorod Dniestrovski). *Studii si cercetări istorie veche*, 10 (2), p. 441-451.
- Cozza, F. 1989. *La produzione ceramica veneta dal Basso Medioevo al Rinascimento*. Este: Libreria Editrice Ziolo.
- Dańbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich, PAN.
- González Ballesteros, J. A. 2015. Aproximación al análisis de la cerámica bajomedieval de reflejo metálico en la judería del Castillo de Lorca. In: Fernández Díaz, A. (ed.). *I Encuentro de Jóvenes Investigadores en Arqueología de la Región de Murcia: de la arqueología prehistórica a la arqueología industrial*. Espinardo: Universidad de Murcia, p. 497-538.
- Günsenin, N. 1989. Recherches sur les Amphores Byzantines dans les Musées Turcs. *Bulletin de correspondance hellénique*, XVIII, p. 267-276.
- Heege, E. R. 2017. Evropská kachlová kamna od svých počátků až do doby baroka — skica. In: Šrejberova, J. (ed.). *Svět kachlových kamen. Kachle a kachlová kamna severozápadních Čech*. Most: Oblastní muzeum v Mostě, s. 12-19.
- Heege, E. R. 2012. *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Reconstruction*. Basel: Schweizerischer Burgenverein.
- Ławrynowicz, O., Nowakowski, P. A. 2009. Stove tiles as a source of knowledge about medieval and Early Modern arms and armour. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, p. 2-14.
- Nicorescu, P. 1931a. *Cetatea Albă*. Craiova: Ramuri.
- Nicorescu, P. 1931b. Lucrări de consolidare și de restaurare la Cetatea-Albă. *Comisiunea Monumentelor Istorie (Secția din Basarabia)*, III, p. 115-128.
- Nicorescu, P. 1933. Fouilles de Tyras. *Dacia*, 3—4, p. 557-601.
- Pavlík, Č. 2007. Gotické a renesanční kachle pod Ždánickým lesem. *RegioM: sborník Regionálního muzea v Mikulově*, p. 74-90.
- Raptis, K. T. 2012. Early Christian and Byzantine ceramic production workshops in Greece: typology and distribution. In: Gelichi, S. (ed.). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla ceramica medievale nel Mediterraneo: Venezia, Scuola Grande dei Carmini, Auditorium Santa Margherita, 23—27 novembre 2009*. Firenze: All'Insegna del Giglio, Bordo San Lorenzo, p. 38-43.
- Slătineanu, B., 1937. Contribuțiuni la ceramica bizantină de la Turnu-Severin, Cetatea Albă și Enisala. *Revista Fundațiilor Regale*, IV, 11, p. 321-340.
- Spinei, V. 1994. La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe—XIVe siècles. *Balkan Studies*, 35 (2), p. 197-269.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2022. Late Byzantine imports in the Crimea: archaeological contexts and archaeometric investigations. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N. (eds.). *Proceeding of 12th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic (Athens, Greece), 21—27.10.2018*. Athens, p. 329-338.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y. Forthcoming. Glazed pottery from the excavation in Akkerman (Bilgorod-Dniestrovskiy, Ukraine), preliminary results of archaeological and archaeometric study. In: *Proceeding of 13th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic. Grenada (Spain), November 8—13, 2021*.

I. B. Teslenko, L. V. Myronenko

CERAMICS AND CERAMIC PRODUCTION OF MEDIEVAL BILHOROD, HISTORY OF RESEARCH, PROBLEMS AND PERSPECTIVES

The 120-year history of the study of medieval ceramics from Bilhorod (other names Akja-Kermen, Asprokastron, Maurokastron, Moncastron, Mokastron) — one of the largest trade centres of the North-Western Black Sea coast in the late Byzantine and Ottoman Ages is analysed in the paper. The site is located in the modern city of Bilhorod-Dniestrovskiy, Odessa region, Ukraine. This urban center was formed on the ruins of ancient Tyras in the late 13th — early 14th centuries. There are two stages in its history: the «Golden Horde» — the 1290s — 1370s, when the city was under the protectorate of Ulus Jochi, and «Moldavian» — the last quarter of the 14th century — 1484 when it passed into the possession of the Moldavian rulers, who has erected the large fortress there. In 1484 the site was captured by Ottomans and was renamed as Akkerman.

Despite the long terms of archaeological excavations and the significant researched area at the site (more than 4000 m²), the precise dating of pre-Ottoman medieval deposits and ceramics from them, as well as the origin of some groups of the pottery, are still discussed (Teslenko, Myronenko 2022). Therefore, a critical analysis of current stratigraphic schemes of the medieval layers together with existing concepts of chronology and classification of medieval ceramic materials were among the aims of this work. As a result, we outline the several main issues in the archaeological study of Bilhorod.

Firstly, until recently archaeologists have used a very simplified stratigraphic scheme of cultural layers proposed in the 1970s (S. Kryzhytskyi, A. Kravchenko, G. Boguslavskiy, and others). According to it, the thickest cultural stratum containing three building horizons was associated with the «Golden Horde» period of Bilhorod history, despite finding of Moldavian coins

in some contexts. The detailed chronology of these horizons as well as the specifics of ceramic assemblages each of them still are not understandable. «Moldavian» contexts, with some rare exceptions, were not clearly defined also. It was deemed that they mostly have been damaged or destroyed during the fortification works around the middle of the 15th century, as well as during the Ottoman period. So, most of the medieval ceramic finds were dated to the «Golden Horde» times which is not always the case, and the specifics of the material culture of the «Moldavian» city still have remained unclear (A. Kravchenko, G. Boguslavskiy).

Secondly, the information about the ceramics assemblages of the site was predominantly incomplete. Ceramic finds are represented in publications mainly without connection to their precise archaeological contexts (A. Kravchenko, G. Boguslavskiy). So despite the abundance of published materials, it is rather difficult to obtain information about the composition of the certain ceramic assemblages. Therefore, it is also difficult to clarify the chronology of the archaeological context based on ceramic data.

Thirdly, a detailed description of the technological features of the local wares still has not been represented despite the discovery of the workshops with kilns and wasters in 1960—1970s. Thus, till recently, mass ceramics were the origins of which were not clearly defined a priori associated with the products of local workshops.

Fourthly, the dating of most ceramic finds was quite wide, for example, within the «Golden Hordes period» or the 14th—15th centuries, without a more detailed chronological gradation (A. Kravchenko, G. Boguslavskiy, I. Karashevich, etc.). This was largely due to the problems with the precise chronology of the cultural layers in general.

To summarize it should be mentioned that the work of the previous researchers and archeological materials accumulated for 120 years of excavations are certainly very important and have a rich information potential. Nevertheless, the proposed methods of study and interpretation of these data need a great deal of improvement.

At the same time, thanks to our research in collaboration with the «Archeology & Archaeometry» Laboratory (CNRS UMR5138) in Lyon (France), and Dr.HdR. S. Y. Waksman, we have advanced in the study of some mentioned points in the last years. Firstly, one of the authors excavated the archaeological complex of Moldavian period (early 15th century — 1480s) on the territory of the Civil yard inside the fortress in 2017. So, we obtained the possibility to analyze in detail the ceramics materials of this period and clarify the origin of some pottery groups thanks to their archaeometric study in France. We found out, for example, that the most numerous groups of glazed ceramics from the assemblage are not local, as thought before, but come

from Crimea. This fact indicates very close trade links between Bilhorod and Crimea during the 15th century. It also turned out that all samples of Byzantine wares originated from the Constantinople workshop Sirkeci (Teslenko, Waksman forthcoming). Thus, we have got the new data on the distribution of its products in the North-western Black Sea Region during the 15th century as well as get evidence of the activity of this workshop probably as far as at least the Ottoman conquest of Constantinople in 1453.

Another insight we have got during the revision of the ceramics collections from the previous excavations of one local ceramic workshop. It specialized in the manufacture of glazed pottery and stove tiles. On the basis of the comparative analysis of these finds with the materials from Central and Eastern Europe, we could realize that the products of this workshop, and hence the kilns that served it, can not be dated earlier than the 15th century. So, it worked in the Moldavian time, and not in the «earliest stage of the Golden Horde period», as declared before. This provides the background for reviewing the chronology of the medieval cultural stratum of Bilhorod, which has existed so far. In addition, the samples of finished wares and wasters help to specify the composition of raw materials of one of the subgroups of local ceramics production.

Consequently, the further research of both old and current collections of medieval ceramics from Bilhorod will help to clarify the attribution and chronology of ceramic assemblages and archaeological contexts of the site, as well as will contribute to the more fruitful study of the trade and intercultural relations in the region during the late Byzantine — early Ottoman Age.

Keywords: North-Western Black Sea Region, medieval Bilhorod, 13th—15th centuries, ceramics and ceramic production, history of study.

Одержано 30.05.2022

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MYRONENKO Liudmyla, Ph. D., Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8545-0718, e-mail:

ludmila6ko@gmail.com.

ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

TESLENKO Iryna, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2356-1615, e-mail:

teslenko.i2016@gmail.com.